АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ - 1981

2

Scanned with ACE Scanner

Чанлы дил јүз иллэр әрзиндә тәшәккүл тапыр. Онун чохлу чаларлары вардыр. Ифадәләри, шәкилләри зәнкиндир. Миллэт нә гәдәр мәдәни олса, онун тарихи нә гәдәр парлаг олса, һәјаты нә гәдәр долғун олса, дили дә бир о гәдәр зәнкин олар. Һәмин дил инсан һиссләрини вә фикирләрини даһа јахшы верә билэр.

Н. К. КРУПСКАЈА.

Халгын дили онун мә'нәви һәјатынын һеч бир вахт солмајан вә даим јенидән чичәкләнән, тарих һүдудларындан чох узагларда башланмыш бојасыдыр. Дилдә бүтүн халг вә онун бүтүн вәтәни чанланмыш олур. Вәтәнин кәјү, онун һавасы, физики һадисәләри, иглими, чөлләри, дағ вә дүзәнкаһлары, мешә вә чајлары, фыртына вә туфанлары халг руһунун бүтүн јарадычылыг гүввәси илә ана дилиндә фикирләрә, шәкилләрә вә сәсләрә чеврилир... Лакин халг дилинин парлаг, ајдын дәринликләриндә доғма өлкәнин тәк бир тәбиәти дејил, һәм дә халгын мә'нәви һәјатынын бүтүн тарихи әкс олунур.

К. Д. УШИНСКИ.

Ушаг ана дилини өјрәнәркән јалныз шәрти сәсләри өјрәнмир, о, ејни заманда ана дилинин доғма дөшүндән мә'нәви һәјат вә гүввәт ичир. Ана дил, тәбиәти она һеч бир тәбиәтчинин изаһ едә билмәдији бир шәкилдә изаһ едир, о, ушағы ону әһатә едән адамларын характери илә, ичәрисиндә јашадығы чәмијјәтлә, онун тарихи илә, онун истәкләри илә һеч бир тарихчинин таныш едә билмәјәчәји бир тәрздә таныш едир; о, ушағы халг е'тигадларына, халг поэзијасына һеч бир бәдиијјатчынын едә билмәјәчәји бир тәрздә дахил едир. Нәһајәт, о, елә мәнтиги анлајышлар вә фәлсәфи көрүшләр верир ки, әлбәттә, буну һеч бир философ ушаға верә билмәз.

К. Д. УШИНСКИ.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмуә)

«Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә

1954-чү илдән чыхыр.

АПРЕЛ—ИЈУН

1981

№ 2 (110)

МҮНДӘРИЧАТ

Методика вә тәчрүбә

А. Бабајев — Әдәбијјатын тәдрисини Сов.ИКП XXVI гурултајынын тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлтмәли 3

Р. Мустафајева — В. И. Ленинин «Кертсенин хатирәси» мәгаләсинин тәдриси һаггында 15

Ә. Кәлбәлијев — Әмәк просесинин тәсвиринә аид инша јазылара һазырлыг ишинин әсас истигамәтләриндән бири һаггында 23

Ф. Һәсәнов — Азәрбајчан дилинә марағын артырылмасында тарихи мә'луматлардан истифадәнин ролу . . . 28

И. Һүммәтов — Шакирдләрин фәал һәјат мөвгејини формалашдырмагда инша јазылардан истифадәнин имканлары һаггында 37

В. Гурбанов — Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзуларда иншалар шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсинин васитәләриндән бири кими 43

Ф. Садыгов — Әдәбијјат дәрсләриндә естетик тәрбијәнин бә'зи мәсәләләри 50

Нәзәри гејдләр

К. Әлијев — Һеча һаггында бир нечә сөз . . . 54

З. Әлијев — Бә'зи алынма сөзләр һаггында гејдләр . . 57

З. Гурбанов — Азәрбајчан дилиндә чохмә'налылыг . . 59

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Ә. Аббасов — Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили програмыны тәкмилләшдирмәјин әсас принсипләри . . . 63

Дидактик материаллар

Јохлама имлалар үчүн мәтнләр 66

Консултасија

Ә. Әфәндизадә — Азәрбајчан дилиндән тә'лим материалларынын вә јохлама јазыларын планлашдырылмасына даир . 72

А. Ибраһимов — Әдәбијјатдан програм материалларынын планлашдырылмасы 77

©«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси». № 2, 1981-чи ил.

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИНИ Сов.ИКП XXVI ГУРУЛТАЈЫНЫН ТӘЛӘБЛӘРИ СӘВИЈЈӘСИНӘ ЈҮКСӘЛТМӘЛИ

Ағададаш БАБАЈЕВ
педагожи елмләр намизәди

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVI гурултајына Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри» мөвзусунда етдији мә'рузәсиндә маариф органларынын гаршысында дуран вәзифәләри belә мүәјјәнләшдирмишдир: «...Бу күн башлыча вәзифә мәктәбдә тә'лимин, әмәк тәрбијәсинин вә мә'нәви тәрбијәнин кејфијјәтини јүксәлтмәкдән, мүәллимләрин вә шакирдләрин әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализми арадан галдырмагдан, ишдә тә'лимин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәкдән, мәктәблиләри ичтимаи-фајдалы әмәјә һазырламағы јахшылашдырмагдан ибарәтдир. Бурада мүәллимләр, әлбәттә, һәлледичи рол ојнајырлар». Һеч шүбһәсиз, јухарыдакы вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә мүәллимләр һәлледичи рол ојнасалар да, мәктәб програмларыны вә дәрсликләри дә јаддан чыхартмаг олмаз. Чүнки күнүн тәләбләринә чаваб вермәјән програм вә дәрсликләрин кејфијјәтини истәнилән сәвијјәјә галдырмадан јүксәк нәтичәләрә наил олмаг чәтиндир. Мәһз бу чәһәти нәзәрдә тутан Л. И. Брежнев јолдаш сөзүнә давам едәрәк көстәрир ки: «Мәктәб програмларынын вә дәрсликләринин кејфијјәти дә јахшылашдырылмалыдыр. Дүз дејирләр ки, бунлар һәддиндән артыг мүрәккәбләшдирилмишдир. Бу, тә'лими чәтинләшдирир, ушагларын наһаг јерә һәддиндән артыг јүкләнмәсинә сәбәб олур».

Л. И. Брежнев јолдашын көстәришләрини әлдә рәһбәр тутараг гејд етмәлијик ки, һазырки програмларын тәкмил-

ләшдирилмәсинә бахмајараг, јенә дә шакирдләр үчүн ағырлыг төрәдир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бир сыра мүәллимләр бу ағырлығы бир гәдәр дә артырырлар. Белә ки, програм үзрә ајры-ајры бөлмә вә мөвзуларын тәдрисинә ајрылмыш саатлардан сәмәрәли истифадә етмирләр. Бә'зи мүәллимләр исә әдәби әсәрләри тәдрис едәркән онлары һәддән артыг кичик һиссәләрә бөлүр, һәмин һиссәләри мүфәссәл тәһлил етмәјә чәһд көстәрир, икинчи, үчүнчү дәрәчәли һадисәләри вә фактлары ајдынлашдырмаға чалышырлар. Белә иш үсулу исә чох вахт шакирдләрә зәрәр јетирир вә онлары әсл мәсәләдән узаглашдырыр.

Шакирдләрин һәддән артыг јүкләнмәси бир дә онунла изаһ едилир ки, мүәллимләр дәрс заманы вермиш олдуглары лазымсыз вә икинчи дәрәчәли материаллары шакирдләрдән гәтијјәтлә тәләб едирләр. Бә'зи мүәллимләр исә шакирдләри ев тапшырыглары илә һәддән артыг јүкләјир, онлары бөјүк һәчмли тәнгиди әсәрләр үзәриндә ишләдир, бир сыра кениш мә'рузәләр, синиф вә ев иншалары верирләр. Бунун гаршысыны алмаг үчүн бәдии мәтн вә тәнгиди мәгаләләр үзәриндә иши әксәр һалларда синифдә апармаг лазымдыр. Хүсуси тапшырыглары исә кичик һәчмдә вермәк мәсләһәтдир. Шакирдләрдән чәтин схемләр, бөјүк һәчмли гејдләр вә ситатлар јазмағы тәләб етмәк доғру дејил.

Јүкләнмәнин гаршысыны алмаг үчүн програма дахил едилмиш мөвзуларын һәчмини вә дәринлик дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәк, әдәбијјат тә'лиминин методларыны јахшылашдырмаг вә тәкмилләшдирмәк лазымдыр.

Әдәби материалларын һәчминин вә дәринлик дәрәчәсинин мүәјјәнләшдирилмәси јухары синифләрдә әдәбијјат курсунун мәнимсәдилмәсиндә ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Һәмин мәсәләнин һәлли бир сыра һалларда өјрәнилән әсәрин вә ја нәзәри мә'луматын мүәллимин үмуми иш системиндә тутдуғу јердән асылыдыр. Мүәллим өзү ишә јарадычылыгла јанашдыгда әдәбијјат курсунун мәзмуну да тәкмилләшдирә биләр, илдән-илә, дәрсдән-дәрсә дүзәлишләр едиб, тә'лимин методларыны вә иш системини дә јахшылашдыра биләр. Тә'лимдә мүәллимин усталығы өзүнүн шәхси тәшәббүсү, фәрди иш системи олмадан ағласығмаздыр. Чүнки о, әдәбијјат тәдрисинин үмуми системи әсасында, шакирдләрин әдәбијјатын спесифик тә'сирини вә хүсусијјәтләрини өјрәнмәләри заманы јараныр.

Әдәбијјат тәдрисинин системи тә'лим вә тәрбијә просесини, мүәллимин ишини вә шакирдләрин әгли јарадычылығыны, әдәби әсәрин тәһлилини вә тарихи-әдәби просес һаггында үмуми тәсәввүрүн јарадылмасыны, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләринин инкишафыны, бачарыг вә вәрдишләринин тәрбијәсини, әдәби-нәзәри мә'луматын дәрк едилмәсини вә с. нәзәрә алмалы вә әһатә етмәлидир. Әдәбијјат тәдрисинин үмуми системи бир сыра хүсуси системләрдән әмәлә кәлир. Мәсәлән, биз әдәби әсәрләрин тәһлили, јазычынын фәрди үслубунун өјрәнилмәси, шифаһи вә јазылы нитгин инкишафы вә с. һаггында данышмалы олуруг.

Јухары синифләрин шакирдләри үч илин мүддәтиндә бир сыра мүрәккәб нәзәри мә'луматлары, хүсусилә әдәбијјат нәзәријјәси үзрә хејли мә'луматы өјрәнирләр. Бу вә ја дикәр мә'луматын әлверишли олмасы топланмыш фактларын мигдарындан әһәмијјәтли дәрәчәдә асылыдыр ки, бунун да әсасында нәзәри үмумиләшдирмәни апармаг олур.

Әдәбијјатын фактларыны билмәдән онун ганунаујғунлугларыны мүәјјәнләшдирмәјә чалышмаг бошлуға, мүчәррәдлијә апарыб чыхарыр ки, бу да һеч бир из бурахмадан шакирдләрин һафизәсиндән тезликлә силиниб кедир, онларын тәфәккүрүнү инкишаф етдирмир.

Мәктәб әдәбијјат курсунда реализм вә хәлгилик проблемләри башлыча јер тутур. Мәһз реалист әдәбијјат јухары синифләрдә өјрәнилән әдәби-тарихи просесин әсас һиссәсини тәшкил едир.

Тарихи инкишафын һәр бир дөврүндә реализм хүсуси конкрет-тарихи формаја малик олмушдур. Анчаг әдәби просес,—һәтта мәктәбдә өјрәнилән формада олдуғу кими,—һәјаты даһа дүзкүн, реалистчәсинә әкс етдирмәјә доғру јөнәлән, тәдричи инкишаф едән әдәбијјатдыр.

Јарадычылыг методу кими реализм һаггында анлајыш конкрет әсәрләрин өјрәнилмәси просесиндә мејдана чыхыр. Мәтнин вердији билијә истинад едәрәк шакирдләр Енкелсин «типик шәраитдә типик характерләр»ин јарадылмасы фикрини мәнимсәјә билирләр.

Реализм—тарихән инкишаф етмиш мәфһумдур. Мәктәб әдәбијјат курсу шакирдләри чәмијјәтин тарихән инкишаф едән мүхтәлиф мәрһәләләрини әкс етдирән реализмин рәнкарәнк формалары илә һәртәрәфли таныш едә билмәз. Програм анчаг XIX—XX әсрләр Азәрбајчан вә рус классик вә совет

әдәбијјатына әсасланараг реализм һаггында јығчам мә'лумат вермәјә имкан јарадыр. Бу имкандан истифадә едәрәк мүәллим тәнгиди реализм илә сосиалист реализми арасындакы дахили әлагәни вә фәргли чәһәтләри шакирдләрә баша сала биләр.

Сосиалист реализми мүасир ингилаби инчәсәнәтин әсас јарадычылыг методудур. О, варлығы доғру, тарихән конкрет вә ингилаби инкишафда әкс етдирмәји тәләб едир.

Сосиалист реализми—реализмин инкишафында јени, јүксәк мәрһәләдир. Сосиалист реализминин өзүндән әввәлки әдәбијјатын бир сыра мүсбәт вә мүтәрәгги ән'әнәләрини давам етдирдијини көстәрмәклә јанашы, онун XIX—XX әср Азәрбајчан вә рус әдәбијјаты реализминдән фәргли чәһәтләрини дә гејд етмәк лазымдыр.

Сосиалист реализминин бир хүсусијјәти, бир чәһәти үзәриндә—һәјаты ингилаби инкишафда әкс етдирмәси үзәриндә дајанаг.

Һәр һансы јазычы чәмијјәт инкишафынын әсасыны тәшкил едән сәбәбләри вә онун перспективләрини билмәлидир. Јә'ни јазычы кениш елми дүнјакөрүшүнә малик олмалыдыр. Варлығын елми сурәтдә дәрк едилмәсинә әсасланараг јазычы сабаһа, кәләчәјә мүасир һәјатдан бахмағы бачармалыдыр.

Ингилабдан әввәлки габагчыл әдәбијјат өз халгынын кәләчәјини, онун ичтимаи инкишаф перспективләрини көрүрдүмү? Онун инкишаф јолларыны көстәрирдими?

Шифаһи халг әдәбијјаты һәмишә инсанлығын хошбәхтлијини, азадлығыны, тәбиәтин дәјишдирилмәси һаггында инсанларын арзуларыны әкс етдирмиш, халгын кәләчәјинә гызғын инам бәсләмиш вә бу һагда көркәмли образлар јаратмышдыр.

Габагчыл вә көркәмли јазычыларын һамысы инсанлығын кәләчәјини дүшүнмүш, һәјаты хошбәхт, инсанлары азад көрмәк истәмиш вә бу һагда гијмәтли фикирләр сөјләјиб мүбаризә апармышлар. Лакин ичтимаи инкишафын кәләчәји онларын әсәрләриндә һәмишә елми әсасда гурулмамышдыр; кәләчәк һагда олан фикирләри чох заман утопик характердә олмушдур.

Сосиалист реализми бәдии јарадычылығын естетикасында вә тәчрүбәсиндә марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә әсасланыр, кәләчәјин чанлы лөвһәләрини јарадыр, һазырда да

кәләчәјин инкишаф јолларыны көрүр. Сосиалист инчәсәнәтинин новаторлуғу да бундадыр.

Сосиалист реализми коммунизм гуручулуғунун тәчрүбәсинә, чәмијјәт һаггында марксизм-ленинизм елминә вә кечмиш инчәсәнәтин мүтәрәгги ән'әнәләринә әсасланараг һәјаты онун ингилаби инкишафында әкс етдирмәјин һәгиги елми вә бәдии зирвәсинә галхмагдадыр.

Сосиалист реализми ганунаујғун олараг о заман мејдана чыхыр ки, тарих сәһнәсинә фәһлә синфи вә онун партијасы чыхыр; о заман елми дүнјакөрүшү јараныр, зәһмәткеш күтләләр марксизм-ленинизм нәзәријјәсилә тәрбијәләнир вә сосиализм чәмијјәти уғрунда мүбаризә апарырлар.

Реализм вә хәлгилик бир-биринә гаршылыглы сурәтдә бағлы олан вә үзви сурәтдә гајнајыб-гарышан бир анлајышдыр.

Реализм өз тәбиәти е'тибарилә хәлгидир, она көрә ки, һәјаты дүзкүн әкс етдирир, халгын мә'нәви тәләбләрини тә'мин едир вә онун мәнафејини горујур. Һәјатын дүзкүнлүјүнүн өзү өлкәдә азадлыг һәрәкатынын инкишафына көмәк едир. Мәһз буна көрә дә ингилаби-демократик руһлу јазычылар реализм уғрунда чидди мүбаризә апарырдылар.

Шакирдләрин әдәбијјатын хәлгилији һаггындакы билинләринин һәчмини ашағыдакы мәсәләләрлә мәһдудлашдырмаг олар:

1) әсәрдә үмумхалг проблеминин гојулушу;
2) әсәрдәки һадисәләрин реаллығы вә бәдиилији;
3) гојулмуш мәсәләләрин халг мәнафејинә көрә ишыгландырылмасы;
4) азадлыг һәрәкатлары дөврүндә әдәбијјатын хәлгилијинә конкрет-тарихи нөгтеји-нәзәрдән бахмаг.

Бу үмуми вәзијјәт јазычыларын јарадычылығында мүхтәлиф формаларда дәјишир. Бу фәргләр јазычынын рәнкарәнк сәнәткарлығында, проблемләрин гојулушунда, онларын идејача ишыгландырылмасында мејдана чыхыр. Бу вә ја дикәр јазычынын јарадычылығынын хәлгилик хүсусијјәтләри конкрет-тарихи шәраит вә јарадычылыг исте'дадынын фәрди хүсусијјәтләри илә мүәјјәнләшдирилир. Анчаг әдәбијјатын орта мәктәбдә тәдриси заманы хәлгилик анлајышыны вә онун изаһыны бир нечә јазычынын јарадычылығы илә (М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ч. Чаббарлы вә б.) мәһдудлашдырмаг мәгсәдәујғундур.

Scanned with ACE Scanner

Сосиалист реализминдә әдәбијјатын хәлгилији һаггында мәсәлә онун партијалылығы илә билаваситә бағлыдыр; чүнки коммунист мәфкурәси мөвгејиндән халг мәнафејинин шүурлу мүдафиәси партијалылыг принсипинин әсасында дурур.

XIX—XX әсрләр вә Совет әдәбијјатынын өјрәнилмәси просесиндә верилән нәзәри мә'луматын чидди сурәтдә сечилмәси вә һәчминин мүәјјәнләшдирилмәси биринчи дәрәчәли мүһүм мәсәләдир. Бу мәсәлә јалныз әдәбијјатшүнасларын, методистләрин вә мүәллимләрин биркә сә'ји нәтичәсиндә һәлл едилә биләр.

Әдәбијјатын тәдриси просесиндә бәдии образларын тәһлили, әдәби гәһрәманларын сәчијјәләндирилмәси дә чох мүһүм јер тутур.

Шакирдләрин јүкләнмәсинин вә сон илләрдә бәдии әсәрләрин тәһлилиндә мејдана чыхан шаблон һалларын арадан галдырылмасынын зәрурилији, тәһлил методларынын тәкмилләшдирилмәсинин чидди гојулмасыны тәләб едир. Методларын тәкмилләшдирилмәси мәсәләси мәтнин ән хырда һиссәләринин тәһлили вә дәринлији һаггындакы мәсәләјә апарыб чыхармырмы?

Сон илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, габагчыл мүәллимләр фәннин спесификасыны нәзәрә алараг әдәби формаларын, хүсусилә әсәрин дилинин өјрәнилмәсини дәринләшдирир вә бу саһәдә көркәмли нәтичәләр әлдә едирләр.

Шакирдләрин әсәри һәртәрәфли тәһлил едәрәк бә'зән әввәлкиндән һәчмчә чох вә әһәмијјәтли дәрәчәдә мүрәккәб олан мәсәләләри јеринә јетирирләр. Тәбиидир ки, тә'лимин белә гурулмасы бир сыра көркәмли нәтичәләр әлдә едилмәсинә сәбәб олмагла бәрабәр, шакирдләрин јүксәлмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән, VIII синиф шакирдләринә бә'зән ашағыдакы тапшырыглары верирләр:

1). Низами поемаларынын әсас хүсусијјәтләри;

2). Фүзули лирикасынын спесифик хүсусијјәтләри;

3). Низами вә Фүзули «Лејли вә Мәчнун»ларынын фәргли вә охшар чәһәтләри.

Мәкәр VIII синиф шакирдләринин бу мәсәләләри һәлл етмәјә күчләри чатармы? Бундан башга, мүхтәлиф јазычы вә әсәрләр үзрә апарылан белә тәһлилләр шаблонлуға апарыб чыхарыр ки, бу да һаглы олараг мәтбуатда тәнгид олунур. Доғрудан да, бүтүн әсәрләри шакирдләр әксәр һалларда евдә охујурлар (синифдә исә чох аз); бундан сонра образларын

тәһлилинә, сүжет, композисија вә бәдии дилин изаһына башланылыр. Адәтән, ишин чох һиссәси образларын тәһлилинә сәрф олунур: шакирдләр әсәрин мәтни үзәриндә ишләјәрәк бу вә ја дикәр образын характеристикасы үчүн материал топлајырлар; образлардан биринин характеристикасынын планыны тәртиб едирләр. Бу исә әсәри јениндән бүтөвлүкдә охумағы, ситат сечмәји тәләб едир. Нәтичәдә чохлу вахт итир вә бөјүк енержи сәрф олунур. Буна көрә дә шакирдләр анчаг бир шејә диггәт јетирмәклә вәзијјәтдән чыхмаға чалышырлар: о да гәһрәманын характеристикасына ујғун ситатлары тапмаг, мүнасиб епизод вә фактлары јада салмагдыр. Мәһз бу мә'нада шакирдләр сәһифәләри лагејдликлә вәрәгләјир, «лазым олмајан» јерләрин үстүндән кечирләр. Беләликлә, онларын әсәрә олан мараглары азалыр. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, белә бир үсул әсәрин бүтүнлүклә баша дүшүлмәсинә, онун там мә'насында өз тә'сирини көстәрә билмәсинә мане олур.

Бәдии әсәрин бир сыра ајры-ајры «образлара» вә «характерләрә» бөлүнмәси, мүхтәлиф гүтбләр тәшкил етмәси шакирдләрин диггәтини әсас мәсәләдән јајындырыр, образлар арасындакы чәкишмәләри, онларын талејини, һәрәкәтләрин динамиклијини (мәһз бунларын васитәсилә характерләр ачылыр) көздән гачырыр.

Әкәр сөһбәт VIII синиф шакирдләри һаггында кедирсә, гејд етмәлијик ки, бу заман онларын јаш хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг лазымдыр; чүнки бу јашда олан шакирдләр јалныз сүжетин инкишафыны һәвәслә изләјир, тәсвирләрә исә аз диггәт јетирирләр.

Беләликлә, әдәбијјатын тәдрисиндәки дәјишикликләрин мүсбәт нәтичәләрини гејд етмәклә (габагчыл мүәллимләрин башладыглары иши—әсас диггәти бәдии мәтнә, сөз сәнәти кими әдәбијјатын спесификасына вермәји) бәдии тәһлилдәки чидди нөгсанлар һаггында да данышмаг лазым кәлир ки, бунда да, әсасән, методика елми күнаһкардыр.

Әкәр орта мәктәб садәчә мәдәни охучулар һазырлајырса, онда бәс нә үчүн шакирдләр бәдии мәтн үзәриндә әдәбијјатшүнаслар кими ишләјирләр?

Шакирдләри мүрәккәб вә өзүнү доғрултмајан тапшырыглардан гуртармаг, әдәбијјатын тәдрисини шакирдләрин јашына, психолокијасына јахынлашдырмаг үчүн орта мәктәбдә әдәби әсәрләрин тәһлили јоллары һаггында дүшүнмәк лазым-

Scanned with ACE Scanner

дыр. Бунунла әлагәдар белә бир суал мејдана чыхыр ки, һәмишәми әсәрин бүтүн һиссәләрини шакирдләрә өјрәтмәли, һәмишәми мүәллим шакирдләри дил вә бәдии форманын башга елементләри үзәриндә ишләтмәли, бүтүн образлары тәһлил етмәли вә әсәрин јаранма тарихинә даир мә'лумат вермәли вә бунлары шакирдләрдән тәләб етмәлидир?

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, бөјүк һәчмли епик әсәрләрин өјрәнилмәсини елә тәшкил етмәк олар ки, тәчрүбәдә ади схем һалыны алмыш тәһлилдән гачмаг, шакирдләрин даһа чох марагланмаларына, онларын артыг тапшырыглардан—јүкдән азад олмаларына вә бунунла да әсәрин идеја-бәдии мәзмунунун лазыми сәвијјәдә баша дүшүлмәсинә наил олмаг мүмкүндүр.

Бәдии образлары тәһлил едәркән, әдәбијјатын реал варлыгла чанлы әлагәсини, бәдии образларын әсәрдә тәсвир олунан дөврүн вә мүасир һәјатын адамлары илә әлагәсини унутмаг олмаз. Бу әлагә мүхтәлиф јолларла мүәјјәнләшдириләбиләр.

Образларын тәһлили заманы, коммунист идеолокијасы вә әхлаги бахымындан, онларын шакирдләрә таныш олан габагчыл совет адамлары илә охшар вә фәргли чәһәтләрини мүгајисә едән мүәллимләр тамамилә һаглыдырлар. Белә һалларда шакирдләр өзләри бөјүк тә'лими вә тәрбијәви әһәмијјәти олан дүзкүн нәтичәләрә кәлирләр.

Мисаллары совет адамларынын һәјатындан бәһс едән күндәлик мәтбуатдан кәтирмәк даһа фајдалыдыр. Мүһүм чәһәт будур ки, һәмин мүгајисәләр һәм елми-нәзәри, һәм дә педагожи чәһәтдән доғру олмалыдыр. Әлбәттә, әдәби образын мәшһур характерик чәһәтләри вә һәрәкәтләри һәјатда олдуғундан даһа мараглы олмалыдыр. Бу да шакирдләрә имкан верир ки, һәјатын көзәлликләрини онун бәдии сурәтдә әкс олунмуш шәкли васитәсилә баша дүшсүнләр.

Әдәбијјат охучуда мүәјјән һәјәчанлар вә фикирләр доғурур. Бәдии әсәрин бу реал тә'сир гүввәси конкрет тәһлил тәләб едир ки, әдәби гәһрәман нә кими һәјәчанлар кечирир вә һансы арзуларла јашајыр.

Тәчрүбәдә бу мисаллары тарихдән вә мүасир һәјатдан кәтүрмәк олар. Н. Г. Чернышевскинин «Нә етмәли?» романындакы Рәһмәтов образынын Болгарыстан коммунистләринә тә'сири һаггында К. Дмитровун, М. Горкинин «Ана» романында Пелакеја Ниловна һаггында Д. Ибаррурининин гејдләри, А. Фадејевин «Кәнч гвардија», Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди», Ч. Чаббарлынын «Севил», С. Вурғунун «Азәрбајчан» вә б. әсәрләрин совет кәнчләринә тә'сири һаггында данышмаг олар. Лакин мүәллим әсасән о реал һәјәчанлар үзәриндә дајанмалыдыр ки, онлар шакирдләрин шүурунда бәдии образы чанландырыр. Буна көрә дә шакирдләрин характерләри вә мараглары диггәтлә өјрәнилмәли, онлара чох һәссаслыгла вә фәрди јанашылмалыдыр.

Бәдии образын һәјатын әсас чәһәтләри илә әлагәси мәсәләсини ајдынлашдырмаг үчүн бә'зән тәкчә бәдии әсәрләрин мәтнинә дејил, һәмчинин јазычынын естетик идеалларына, мәктуб вә күндәликләринә дә әсасланмаг лазым кәлир.

Сон илләрә гәдәр орта мәктәб өз шакирдләрини, демәк олар ки, анчаг али мәктәбләрә һазырлајырды вә буна көрә дә онлар, адәтән, әдәбијјат тарихиндән лазыми фактлары билмәли, әдәби инкишафын әсас ганунаујғунлугларыны баша дүшмәли вә һәм шифаһи, һәм дә јазылы олараг фикирләрини ифадә етмәли идиләр. Бу вәзијјәт әдәбијјат тәдриси методикасына (јухары синифләрдә) өз тә'сирини көстәрмиш, тә'лим просесиндә мүзакирә үсулунун ролуну артырмышды. Шакирдләрдә мөһкәм билик, бачарыг вә вәрдишләрин формалашмасында бөјүк рол ојнајан синиф мүстәгил ишләринин арха плана кечирмишди. Шакирдләр әсасән евдә мүстәгил ишләјирдиләр. Мәһз ев тапшырыгларыны јеринә јетирәркән шакирдләр әдәби әсәрләри мүстәгил тәһлил етмәк бачарығы әлдә едирдиләр. IX синиф шакирдләринин ев тапшырыгларыны јеринә јетирмәләри үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, ишә мәс'улијјәтлә вә виҹданла јанашан шакирд әдәби образын тәһлилинә 85 дәгигәдән 110 дәгигәјәдәк вахт сәрф едир (дәрслијин охунмасы, әсәрин мәтниндән характеристика үчүн материалын сечилмәси, шифаһи нағыл үчүн план тәртиби вә с). Анчаг әдәби образын нитгинин тәһлилинә аид мүстәгил ишләмәјә 2 саата гәдәр вахт сәрф едилир. Әлбәттә, бу чүр иш үсулу шакирдләрин јүкләнмәсинә сәбәб олмагдан башга бир шеј дејил.

Совет педагожи елми шакирдләрин шәхси јарадычылыг фәалијјәтини тәрбијә етмәји тәләб едир.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш партијамызын XXV гурултајына һесабат мә'рузәсиндә демишдир: «Инсана лазым олан биликләрин һәчм е'тибарилә кәскин шәкилдә вә сүр'әтлә артдығы индики шәраитдә

башлыча мәгсәд артыг мүәјјән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз. Өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг, елми вә сијаси информасијанын сүр'әтли ахынындан баш ачмаг бачарығы ашыламаг вачибдир» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Азәрнәшр, Бакы, 1976, с. 84). Артыг сүбут олунмушдур ки, шәхсијјәтин инкишафы, һәр шејдән әввәл, мүстәгил јарадычылыг фәалијјәти просесиндә мејдана кәлир. Буна көрә дә тәбиидир ки, әдәбијјатын да өјрәнилмәси заманы шакирдләрин мүстәгил ишләринә диггәти даһа да артырмаг лазымдыр.

Әдәбијјат тәдрисиндәки әсас вә башлыча нөгсан ондан ибарәтдир ки, шакирдләр газанмыш олдуглары нәзәри-елми билликләри конкрет шәраитдә практикаја тәтбиг етмәји бачармырлар. Мәсәлән, онлар сосиалист реализминин башлыча хүсусијјәтләрини садалајыр, лакин бу хүсусијјәтләри өјрәнилән конкрет әсәрдә тапа билмирләр. Мәһз буна көрә дә әсас мәгсәд бундан ибарәт олмалыдыр ки, шакирдләрин дәрсләрдә мүстәгил ишләрини кејфијјәтчә јахшылашдырмалы вә онларда бачарыг вә вәрдишләрин тәрбијә едилмәси үчүн әлверишли шәраит јарадылмалыдыр.

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тә'лимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында»кы гәрарында дејилир:

«Тә'лимин тәшкилинин, мәктәблиләрдә јүксәк идеја-мә'нәви кејфијјәтләрин тәрбијә едилмәсинин, онларын һәјата, әмәк фәалијјәтинә һазырланмасынын сынанмыш формасы олан дәрсин бөјүк имканларындан һеч дә тамамилә истифадә едилмир» («Азәрбајчан мәктәби», 1978, №2, сәһ 4).

Габагчыл мүәллимләр сон илләрдә тә'лимин әсас тәшкилат формасы олан дәрсин имканларындан кениш истифадә едәркән шакирдләрин мүстәгил ишләринә диггәтләрини даһа да артырмышлар. Шакирдләрә өз фикирләрини мүстәгил ифадә етмәк үчүн ән јахшы јоллардан бири иншаларын апарылмасыдыр. Әлбәттә, бу, шүбһәсиз, мүсбәт һадисәдир. Бу ишдә хүсусилә о мүәллимләр даһа јүксәк мүвәффәгијјәтә наил олурлар ки, онлар јохлама иншаларын системини даим тәкмилләшдирир, илдә бир нечә тә'лими характердә иншалар апарыр вә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында иншанын ајры-ајры һиссәләри үзәриндә мүстәгил ишләјирләр. Бу иш о заман даһа сәмәрәли нәтичә верир ки, ону билаваситә

бәдии мәтнин тәһлили просесинә дахил едиб, онун мәрһәләләриндән биринә чевирәсән.

Китаблара вә јени нәшр олунмуш бәдии әсәрләрә рә'ј јазмаг (һәмчинин ичмалда вә синифдәнхарич өјрәнилән әсәрләрә) ишинә диггәти даһа да артырмаг лазымдыр. Әсәрләрә рә'ј јазмаг тә'лим ишиндә чидди васитәләрдән биридир. Лакин, тәәссүф ки, буна һәмишә лазыми диггәт јетирилмир.

Н. К. Крупскаја һәлә 1932-чи илдә мүәллимләрин диггәтини бу мүһүм ишә чәлб едәрәк јазырды: «...ушаглар охудуглары әсәрләрдән мүнтәзәм сурәтдә гејдләр јазыб көтүрмәли вә нә үчүн мәһз әсәрин бу јериндән гејд көтүрдүкләрини вә нә үчүн мәһз әсәрин бу јеринин онлары марагландырмасыны әсасландырмалыдырлар. Елә етмәк лазымдыр ки, ушаглар ресензија јазмаға, китаба гијмәт вермәјә лап јахынлашсынлар. Әдәбијјатын кечилмәсиндә инша јазылмасынын олдугча хүсуси әһәмијјәти вардыр» (Н. К. Крупскаја, Сечилмиш педагожи әсәрләри, I һиссә, «Маариф» нәшријјаты, 1966; сәһ. 275).

Иншаларда формализмин, шаблончулуғун гаршысыны алмаг үчүн шакирдләрә мүстәгил фикир сөјләмәји өјрәтмәк лазымдыр. Мүәллимләрлә апардығымыз мүсаһибәләр заманы бә'зән белә е'тиразлар ешидилир ки, «шакирдләр һәмишә башгаларынын сөзләрини вә фикирләрини тәкрар едирләр». Шүбһәсиз, бу иддиалар тамамилә сәһвдир. Әлбәттә, шакирдләр башгаларынын һәјат тәчрүбәләрини өјрәнир, мәнимсәјир вә мәнимсәдијини ифадә етмәјә чалышырлар. Лакин шакирдин мәнимсәдијини тәкрарән ифадә етмәси ики чүр олур: јарадычы вә доғматик. Әкәр һәтта башгасынын фикри шакирд тәрәфиндән анлашыларса, онун тәрәфиндән дәрк едилиб мәнимсәниләчәк, өзүнүн чох да бөјүк олмајан һәјат тәчрүбәси илә бирләшәчәк вә беләликлә дә һәмин фикир башгасынын дејил, шакирдин өзүнүн фактлара, һадисәләрә олан шәхси мүнасибәти шәклиндә әкс олуначагдыр. Ән вачиби будур ки, шакирдин газанмыш олдуғу билијә јарадычы мүнасибәти инкишаф етсин.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин мүстәгил ишләрини шүурлу сурәтдә мүәјјән системдә вә тәдричән мүрәккәбләшдирмәклә тәшкил едән мүәллимләр јүксәк мүвәффәгијјәтләр газаныр, онларын нитгиндәки вә фикирләриндәки шаблону арадан галдырыр вә әдәби һадисәләрин тәһлилинә јарадычы сурәтдә јанашманы инкишаф етдирирләр.

Scanned with ACE Scanner

Бир сыра мүәллимләр јухары синифләрдә мәктәб мүһазирәси заманы шакирдләрә мүстәгил ишләр тапшырмагла дүзкун һәрәкәт едирләр. Мәсәлән, IX—X синифләрдә мүһазирә сөјләјән мүәллим ашағыдакы тапшырыгларын јеринә јетирилмәсини шакирдләрдән тәләб едирләр: мүһазирәнин кедишини изләјин, әсас јерләрин тезисини чыхарын, план тәртиб един вә ја мүһазирәнин конспектини һазырлајын вә с. Бу чүр тапшырыглар шакирдләри мүһазирәни даһа диггәтлә динләмәјә, онун башлыча мәзмуну вә идејасыны баша дүшмәјә сәфәрбәр едир, ејни заманда онлары практик бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәјә һазырлајыр. Бу исә шакирдләрә орта мәктәби гуртардыгдан сонра һәјатда мүтләг лазым олур. Бурадача гејд етмәлијик ки, бүтүн мүһазирәләрдә конспект тутмаг, гејдләр апармаг, план тәртиб етмәк вә с. кими тапшырыгларын јеринә јетирилмәсини шакирдләрдән тәләб етмәк доғру дејил. Белә тапшырыглары, адәтән, ичмал мөвзулары, тәрчүмеји-һал материаллары үзрә, јекун мәшғәләләри заманы вермәк даһа мүнасибдир. Чүнки әдәбијјатдан мүһазирәләрин әксәријјәти бәдии әсәрләрин тәһлили үзрә апарылдығындан бу мүһазирәләр емосионал тә'сир күчүнә маликдир, бурада исә шакирдләри һәмин тә'сирдән мәһрум етмәк доғру олмаз.

Гејд етмәји лазым билирик ки, мүстәгил јеринә јетирилмиш бүтүн тапшырыглара нәзарәт едилмәли, онлар јохланмалы, гијмәтләндирилмәли вә башлычасы исә синиф ишинин үмуми системинә дахил едилмәли, бәдии әсәр тәһлилинин башга нөвләри илә әлагәләндирилмәлидир.

Шакирдләрин мүстәгиллијинин инкишаф етдирилмәси, онларда бәдии әсәрләрә чанлы мараг ојадылмасы, мүстәгил иш вәрдишләринин тәрбијә едилмәси јалныз синиф чәрчивәсиндә мәһдудлаша билмәз. Бу, синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишләрин чох мүхтәлиф вә рәнкарәнк нөв вә формалары илә әлагәләндирилдикдә, шакирдләрин әдәби тәһсили һәјати, һәгиги вә практик әһәмијјәт кәсб едә биләр.

Шакирдләрин мүстәгиллијинин артырылмасында вә һәјата һазырлашмасында онларын Вәтәнизимин вә халгымызын инкишаф етмиш сосиализм гуручулуғу дөврүндә, хүсусилә X бешилликдә әлдә етдији чаһаншүмул гәләбәләр вә мүвәффәгијјәтләрлә јахындан таныш едилмәси өн плана чәкилмәлидир. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә мүәллимин өзү Сов.ИКП XXVI гурултајынын материалларыны, хүсусилә Л. И. Брежнев јолдашын һесабат мә'рузәсини вә «1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри»ни дәриндән өјрәнмәли, чох бөјүк тарихи әһәмијјәти олан һәмин сәнәдләрдә ирәли сүрүлән башлыча мүддәаларын маһијјәтини шакирдләрә баша салмалыдыр.

Мүәллим ајры-ајры әсәрләрин, хүсусән совет варлығыны әкс етдирән әсәрләрин тәдриси просесиндә халгымызын X бешилликдә әлдә етдији наилијјәтләри конкрет фактлар вә рәгәмләрдә мүгајисә јолу илә шакирдләрә чатдырмалыдыр.

X синфи битириб мүстәгил һәјата гәдәм гојан кәнчләр Вәтәнимизин вә халгымызын кечмиш олдуғу гәһрәманлыгларла долу тарихини өјрәнмәклә јанашы, онун кәләчәк инкишафынын истигамәтләрини дә өјрәнмәли, бу һагда ајдын тәсәввүр әлдә етмәлидирләр.

Бу мүгәддәс вә нәчиб ишдә Сов.ИКП XXVI гурултајынын тарихи гәрарлары, хүсусилә Л. И. Брежнев јолдашын гурултаја һесабат мә'рузәси мүәллимләримизин ишинә дүзкүн истигамәт верән ән е'тибарлы компасдыр.

В. И. ЛЕНИНИН «КЕРТСЕНИН ХАТИРӘСИ» МӘГАЛӘСИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Рәфигә МУСТАФАЈЕВА
Азәрбајчан ММТИ-нин досенти

В. И. Ленинин бу мәгаләси, програм материалы кими, VIII синифдә тәдрис олунур. Рәһбәрин бу әсәрини өјрәнмәк үчүн, биринчи нөвбәдә, шакирдләрә А. И. Кертсенин һәјат вә фәалијјәти һаггында јығчам мә'лумат верилмәлидир.

Мәктәблиләр «А. С. Пушкинә гәдәрки рус әдәбијјаты һаггында гыса мә'лумат» мөвзусу илә таныш оларкән, өјрәнирләр ки, XIX әсрин биринчи јарысында рус әдәбијјаты ики бөјүк һадисә илә—1812-чи ил Вәтән мүһарибәси вә Русијада биринчи дворјан ингилабы олан декабристләр һәрәкаты илә бағлыдыр. Бу чох мүһүм һадисәләр рус әдәбијјатынын инкишафына да тәкан вермиш вә ону истигамәтләндирмишдир. Һәмин мөвзунун тәдриси заманы шакирдләр һәм дә өјрәнирләр ки, һаггында данышылан дөвр үчүн характерик чәһәтләрдән бири дә о иди ки, јени рус әдәбијјатынын баниси А. С. Пушкин фәалијјәтә башламыш, онун азадлыға чағырышла долу

ше'рләриндән руһланан декабрист шаирләр сијаси-ичтимаи лириканын јени, көзәл нүмунәләрини јаратмышлар. Онларын јарадычылығында реализм әдәби чәрәјаны мөһкәмләнмиш, «бу чәрәјан хүсусән әсрин икинчи јарысында Лермонтов, Го-гол, Некрасов, Кертсен, Тургенев, Достојевски, Салтыков-Шедрин, даһа сонралар Толстој, Чехов кими бөјүк сөз усталары тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир».[1]

Дәрсликдәки бу материалда билаваситә А. И. Кертсен һаггында әтрафлы мә'лумат олмадығындан вә VIII синифдә шакирдләрә рус әдәбијјаты фәнннин тәдриси просесиндә һәмин көркәмли рус јазычысы һаггында билик өјрәдилмәдијиндән, бир чох габагчыл әдәбијјат мүәллимләри чох һаглы олараг А. И. Кертсени шакирдләрә јахындан танытмаг үчүн әлавә мәшғәләдән истифадә едирләр. Бу тәчрүбә она көрә тәгдир едилмәлидир ки, «Кертсенин хатирәси» мәгаләси өјрәдиләркән материалын мүрәккәблији илә әлагәдар јазычы һаггында билаваситә һәмин дәрсдә мә'лумат вермәјә имкан олмур. Бу бөјүк рус ингилабчы-демократыны, материалист философуну, публисистини вә јазычысыны шакирдләрә лазыми гәдәр танытмадан даһи рәһбәрин онун һаггында јаздығы мәгаләни дәриндән мәнимсәтмәк олмаз.

Әлавә мәшғәлә заманы мүәллим шакирдләрә А. И. Кертсенин һәјат вә јарадычылығына һәср олунмуш диапозитивләри нүмајиш етдирмәклә ашағыдакы мәзмунда мә'лумат верир:

Александр Иванович Кертсен 1812-чи илин 25 мартында (6 апрелдә) Москвада варлы рус мүлкәдар аиләсиндә анадан олмушдур.

А. Й. Кертсен 1829-чу илдә Москва университетинин физика-ријазијјат факүлтәсинә дахил олараг бурада тәбиәт елмләри, тарих, фәлсәфә, хүсусән сијасәтлә чох чидди мәшғул олур. Һәлә тәләбә икән о. «Коперникин күнәш системинин аналитик тәһлили» адлы намизәдлик әсәри вә «Инсанын тәбиәтдәки мөвгеји һаггында» фәлсәфи әсәри илә диггәти чәлб едир.

Кертсен јорулмадан кәнчләр арасында дөврүн габагчыл идејаларыны тәблиғ едирди. Кертсенин бу фәалијјәти чар мүтләгијјәтинин нәзәриндән гача билмәзди. 1834-чү илин 2[illegible] ијунунда Кертсен һәбс олунду. 9 ај һәбсханада сахландыгдан сонра, Кертсен Перм гәзасына сүркүн едилди. Сонралар мүхтәлиф јерләрә дәјишилмәклә сүркүн илләри 1839-чу илин ијун ајынадәк давам етди. 1839-чу илин ијул ајында Кертсенә Москвада јашамаға ичазә верилди. Бу илләрдә Кертсендә бөјүк рус мүтәфәккири Белински арасында бөјүк достлуг јаранды.

Кертсен Москвада јашајаркән 1844—46-чы илләр арасында өзүнүн мәшһур «Кимдир мүгәссир?» романыны вә «Тәбиәти өјрәнмәк һаггында мәктублар» адлы фәлсәфи мәктубларыны, һабелә бир чох бәдии, публисист әсәрләрини јазыр.

Даим чар часуслары тәрәфиндән тә'гиб едилән Кертсен бу вәзијјәтдә ингилаби фәалијјәтини давам етдирә билмәзди. Одур ки, 1847-чи илин јанварында чар һөкумәтинин тә'гибләриндән јаха гуртармаг үчүн харичә кедир.

А. И. Кертсен 1852-чи илдә Лондона көчүр вә бурада рус мәтбәәси вә харичдә азад рус мәтбуатыны јарадыр.

1855-чи илдән «Полјарнаја звезда» алманахыны, 1857-чи илдән исә «Колокол» вәрәгәсини чап етдирир. «Колокол» харичдә габагчыл Русијанын азад сәси иди.

Кертсен әсәрләрини Искандер тәхәллүсү илә јазырды. Онун әсәрләриндә инсан ләјагәти һаггындакы фикирләр әсас јер тутур. Тәсадүфи дејил ки, о дөврүн көркәмли ингилабчы-демократы В. Г. Белински Кертсен јарадычылығына гијмәт верәркән һәмин хүсусијјәти јүксәк гијмәтләндирмиш вә јазмышдыр: «Искандер нә гәдәр роман вә повест јазса, бунларын һамысынын гәһрәманы һәмишә ејни олмушдур вә ејни олачагдыр: бу үмуми, чинси мәфһум олан инсандыр, сөзүн кениш мә'насында, ән мүгәддәс мә'насында инсандыр. Искандер әсас е'тибарилә инсанпәрвәр јазычыдыр»[1]

Дөврүн габагчыл зијалылары, о чүмләдән Кертсен Русијада тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси уғрунда мүбаризә апарырдылар. Кертсен өз әсәрләри илә чары вә онун әтрафындакылары ифша едирди.

Кертсенин чаризм әлејһинә мүбаризәси бејнәлхалг әһәмијјәтә малик иди.

Кертсен харичдә олдуғу müддәтдә Русијада јени ингилабчы нәсил јетишмишди. Кертсен бу нәслә бөјүк бир гүввә кими бахыр вә ону «кәләчәк фыртынанын кәнч штурманлары» адландырырды. Јени ингилабчы нәслин фәалијјәтини јүксәк

[1] Һ. Араслы, Һ. Ејвазов. Әдәбијјат, VIII синиф үчүн, «Маариф», Бакы, 1978, сәһ. 154.

[1] В. Г. Белински. Рус әдәбијјаты классикләри һаггында, Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты, Бакы, 1954, сәһ. 332.

Scanned with ACE Scanner

гијмәтләндирән Кертсен сијаси-ичтимаи бахышларында онлара јахынлашмагда иди. Лакин вахтсыз өлүм бу бөјүк сәнәткарын фәалијјәтини һәјатынын чичәкләндији вахтда јарымчыг гојду. Сәнәткар 1870-чи илин 21 јанварында аг чијәр илтиһабындан вәфат етди. О. Франсанын Нигса шәһәриндә арвады илә јанашы дәфн едилмишдир.

Әлавә мәшғәләдә бу мә'луматы шакирдләрә вердикдән сонра, мүәллимә «Кертсенин хатирәси» мәгаләсини синифдә шакирдләрә өјрәтмәк иши чәтинлик төрәтмәз.

Мәгаләнин өјрәдилмәсинә һәср едилмиш дәрс мүәллимин ашағыдакы гыса кириш сөзү илә башланмалыдыр.

«В. И. Ленин рус классикләрини, о чүмләдән А. И. Кертсенин јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирир вә бир инсан кими онун шәхсијјәтинә һөрмәт едирди. Н. К. Крупскаја сонралар хатырлајырды ки, Иличин албомунда бир сыра көркәмли шәхсијјәтләрин, һәмчинин Кертсенин шәкли вар иди.[1] Һәлә 1902-чи илин мартында нәшр етдирдији «Нә етмәли?» китабында В. И. Ленин габагчыл идејаларын, ингилаби нәзәријјәнин ролундан данышаркән рус әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләрини, о чүмләдән А. И. Кертсени јүксәк гијмәтләндирмиш вә јазмышды: «Габагчыл мүбариз ролуну јалныз габагчыл нәзәријјәни рәһбәр тутан бир партија ифа едә биләр. Бунун нә демәк олдуғуну һеч олмазса аз-чох конкрет бир шәкилдә тәсәввүр етмәк үчүн исә гој охучу рус сосиал-демократијасынын Кертсен, Белински вә Чернышевски кими сәләфләрини вә 70-чи илләрин парлаг ингилабчылар дәстәсинин хатырласын».[2]

Бундан сонра мүәллим В. И. Ленинин «Кертсенин хатирәси» мәгаләсини шәрһ етмәјә башламалы вә көстәрмәлидир ки, һәмин мәгалә 1912-чи илдә јени ингилаби јүксәлиш әрәфәсиндә јазылмышдыр. 1912-чи илин 4(17) апрелиндә чаризмин ганлы чинајәтләриндән бири баш верди. Сибирдә, Лена гызыл мә'дәнләриндә динч игтисади тә'тил кечирән силаһсыз фәһләләр чар гошунлары тәрәфиндән күлләбаран едилдиләр. Өлкәнин һәр јериндә бу чинајәтә гаршы е'тираз тә'тилләри баш галдырды. Бу һадисә күтләләрин кениш ингилаби јүксәлиши үчүн күчлү тәкан олду. Лена гызыл мә'дәнләриндә фәһ-

[1] Бах. Н. К. Крупскаја, Иличдән өјрәнәк, «Кәнчлик», Бакы, 1970, сәһ. 55.

[2] В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 380.

ләләрин күлләбаран едилмәси, бу һадисә илә әлагәдар Русијанын мүхтәлиф јерләриндә баш галдыран тә'тилләр В. И. Ленини чох һәјәчанландырмышды. Һәмин күнләр барәдә данышаркән Н. К. Крупскаја јазырды ки. Иличин әһвал-руһијјәси онун Кертсен һаггындакы мәгаләсиндә даһа долгун әкс олунур. Бу мәгаләдә Иличдән, онун чәлбедичи гызгын пафосундан чох шеј вар.[1] «Кертсенин хатирәси» мәгаләси бөјүк рус јазычысынын анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә јазылмыш вә «Сосиал-Демократ» газетинин 25 апрел (8 мај) 1912-чи ил 26-чы нөмрәсиндә чап олунмушдур.

Һәмин мә'лумат верилдикдән сонра мүәллим мәгаләнин мәтни үзәриндә ишә башлајараг шакирдләри әсәрдән ајры-ајры фрагментләрлә таныш едир, әввәлчәдән мүәјјәнләшдирдији парчалары охујур.

VIII синифдә шакирдләр һәлә В. И. Ленинин әсәрләри илә ишләмәк бачарығына малик олмадыгларына көрә, мүәллим мәтн үзәриндә ишә хүсуси диггәт јетирир. Хүсусилә рус ингилабында иштирак етмиш вә әсәрдә һаггында бәһс едилән үч ингилабчы нәсил барәдә кениш изаһат верир. Бу изаһата бөјүк еһтијач вар. Анчаг белә изаһат васитәсилә В. И. Ленинин «Кертсенин хатирәси» мәгаләсиндә гојулмуш әсас мәсәләләри шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәк олар.

Мүәллимин изаһындан шакирдләр өјрәнирләр ки, рус ингилабында иштирак етмиш I нәсил—задәканлар, мүлкәдарлар, декабристләр вә Кертсен иди. Онларын аз вә халгдан узаг олмасына бахмајараг, ишләри нәтичәсиз галмады. Бу нәслин ән көркәмли нүмајәндәләри декабристләр вә Кертсен иди. Декабристләр рус дворјан ингилабчылары идиләр. Онлар әлдә силаһ 1825-чи илин декабрында чаризмин әлејһинә мүбаризәјә галхмышдылар. Силаһлы үсјан декабристләрин мәғлубијјәти илә битсә дә, Русијанын тарихиндә бөјүк әһәмијјәтә малик олду. Бу үсјана гәдәр Русијада анчаг кор-тәбии кәндли иғтишашлары баш вермишди. Декабристләр үсјаны чар мүтләгијјәтини јыхмаг вә тәһкимчилик һүгугуну арадан галдырмаг мәгсәдилә ачыг силаһлы чыхыш иди. Лакин бу ингилабчылар халгдан узаг идиләр. Онлар ингилабы халгын хош күзәраны наминә башламышдылар, лакин бу ингилабда халгын өзүнүн фәал иштиракы вә һәлледичи ролу јох иди.

[1] Бах: Н. К. Крупскаја, Воспоминанија о Ленине, М., 1972, стр. 200.

2.*

Scanned with ACE Scanner

Бурада синфи мәһдудијјәт өзүнү ајдын көстәрирди. Декабристләр үсјанынын мәғлубијјәти сәбәбләринин ән башлычасы да бу иди. Бу һагда данышаркән А. И. Кертсен һаглы олараг көстәрирди ки, «Сенат мејданында декабристләрә чатышмајан халг иди».

Вәһшичәсинә јатырылан үсјанын башчыларындан Пестел, Муравјов-Апостол, Бестужев-Рјумин, Каховски вә Рылејев дар ағачындан асылдылар. Үсјанын галан иштиракчыларынын бир гисми Сибирә, галанлары исә Гафгаза сүркүн едилдиләр.

Декабрист үсјаны А. И. Кертсенә дәрин тә'сир бағышламышды. Сонралар бу барәдә данышаркән Кертсен көстәрирди ки, «Пестелин вә онун јолдашларынын е'дам едилмәси мәним гәлбими ушаг јухусундан ојатды». Тәсадүфи дејил ки, Кертсенин нәшр етдији «Полјарнаја звезда»нын үзәриндә е'дам олунмуш беш декабристин профили экс едилмишди.

Декабристләр һәрәкаты бөјүк әһәмијјәтә малик сијаси һадисә иди. Кәләчәк нәсилләр үчүн нүмунә олмуш бу гәһрәманлығы сонралар рус ше'ринин күнәши А. С. Пушкин ифтихар һисси илә тәрәннүм едәрәк јазырды:

Сибир мә'дәнләри дәринлијиндә
Мәғрур сәбримизи һифз един сиз.
Чәкдијиниз әмәк һеч итмәјәчәк,
Өлмәјәчәк бөјүк әмәлләриниз!

В. И. Ленин декабрист шаир Одојевскинин Пушкинә јаздығы чаваб мәктубундакы мәшһур «Гығылчымдан алов парлар» мисрасыны «Искра» гәзети үчүн епиграф сечмишди. «Кертсенин хатирәси» мәгаләсиндә дә В. И. Ленин онлардан вә бөјүк рус јазычысындан данышаркән ифтихарла јазмышды: «Онларын иши нәтичәсиз галмады».

А. И. Кертсен һаггында шакирдләр әлавә мәшғәлә заманы кениш мә'лумат алдыгларындан дәрсдә бу барәдә данышмаға еһтијач галмыр.

В. И. Ленинин һаггында данышдығы икинчи нәсил Н. Г. Чернышевскидән башлајараг «Народнаја волја» гәһрәманларына гәдәр разночин ингилабчылар иди. Онлар өзләриндән әввәлки нәслин ишини давам етдирдиләр, халгла әлагәләрини мөһкәмләндирдиләр.

Ингилабчыларын икинчи нәслиндән бәһс едәркән Чернышевскинин вә «Народнаја волја» гәһрәманларына гәдәр разночин ингилабчыларын адыны чәкән мүәллим изаһ етмәлидир ки, Чернышевски бөјүк рус ингилабчы-демократы, мүтәфәккири, алими, јазычысы вә әдәбијјат тәнгидчиси иди.

Н. Г. Чернышевски XIX әсрин 60-чы илләриндә Русијада јетишмәкдә олан халг ингилабынын илһамверичиси вә идеја рәһбәри иди. Онун вә Н. А. Некрасовун рәһбәрлији илә нәшр едилән «Современник»ин әтрафына өлкәнин ән габагчыл вә ингилабчы гүввәләри топланмышды. Шакирдләр үчүн бу чох мараглы факт олар ки, «Современник» журналынын сәһифәләриндә Азәрбајчана һәср олунмуш хејли мәгалә, тәрчүмә, ресензија, очерк чап олунмушдур. Һәмин журналда «Короглу» дастанына һәср олунмуш бөјүк мәгалә верилмишдир.

Н. Г. Чернышевски бүтүн һәјатыны мүтләгијјәтин вә тәһкимчилијин әлејһинә мүбаризәјә һәср етмишди.

В. И. Ленин Н. Г. Чернышевскинин шәхсијјәтинә јүксәк гијмәт верирди. Јазычынын «Нә етмәли?» романы Иличин ән чох севдији әсәрләрдән иди. Н. К. Крупскаја Илич һаггындакы хатирәләриндә јазырды: «...Мәни тәәччүбләндирир ки, Чернышевскинин һәмин романыны Илич нә гәдәр тәфәррүатына гәдәр билир».[1] Н. К. Крупскаја сонралар хатырлајырды ки, Илич «Нә етмәли?» романы барәсиндә хүсуси мәгалә јазмыш, лакин империалист мүһарибәси әрәфәсиндә Краковдан кетдикләри заман әлјазмасы итмишди.

Чар һөкумәти Н. Г. Чернышевскинин ингилаби фәалијјәтинә сон гојмаг мәгсәдилә 1862-чи илин 7 ијулунда ону һәбс етдириб Петропавловск галасына салдырмышды. 2 ил бурада галдыгдан сонра, 7 ил мүддәтинә каторгаја мәһкум едилмиш вә һәмишәлик јашамаг үчүн Сибирә көндәрилмишди. 20 илә гәдәр Сибирдә галдыгдан сонра, Русијаја кәлән сәнәткар 1889-чу илин 17(29) октјабрында вәфат етмишдир.

Разночинләр һаггында мә'лумат алан шакирдләр өјрәнирләр ки, онлар руһани, тачир, мешшан, кәндли, хырда чиновник вә јохсуллашмыш дворјан тәбәгәләриндән чыхмыш, тәһсил алараг әввәлки сосиал мүһитләриндән узаглашмыш адамлар идиләр. Разночин тәбәгәсинин формалашмасы бөјүк әгли әмәк мүтәхәссисләри тәләб едән капитализмин инкишафы илә бағлы иди. Артыг 1840-чы илләрдә разночинләр чәмијјәтин, һәјат вә мәдәнијјәтин инкишафына мүһүм тә'сир

---

[1]. Н. К. Крупскаја. «Иличдән өјрәнәк!», «Кәнчлик» нәшријјаты, Бакы, 1970, сәһ. 33—34.

Scanned with ACE Scanner

ҝөстәрирдиләр. Тәһкимчилик һүгугунун ләғви илә онлар буржуа мүнасибәтләринин формалашмасы үчүн әсас сосиал тәбәгәјә мејдана ҝәлирдиләр.

Ингилабчыларын үчүнчү нәслиндән бәһс едән мүәллим ҝөстәрир ки, онлар күтләләрә башчылыг едән милјонларла кәндлиләри илк дәфә олараг ачыг ингилаби мүбаризәјә галдыран, әслиндә јеканә ингилаби синиф олан пролетариатдыр. 1905-ҹи ил ингилабындан сөһбәт ачан мүәллим ҝөстәрир ки, бу, империализм дөврүнүн илк ингилабы иди. Бу ингилаб чар мүтләгијјәтинин тахт-тахтыны лахлатмыш, чаризм әлеј-һинә даһа мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апармаг јолларыны мүәјјәнләшдирмишдир. Бу, јени типли буржуа-демократик ингилабы иди, чүнки тарихдә башга марксист партија олмагла пролетариат илк дәфә һеҝемон кими чыхыш етмишдир.

Дәрси ашағыдакы суаллар әтрафында мусаһибә апармагла мөһкәмләндирмәк олар:

1. «Кертсенин хатирәси» мәгаләси нә вахт вә һансы мүнасибәтлә јазылмышдыр?

2. Мәгаләнин јазылдығы тарихи шәраит һансы һадисә илә әлагәдар иди?

3. Владимир Илич Ленин рус азадлыг һәрәкатынын мәрһәләләрини нечә мүәјјәнләшдирмишдир?

4. Ингилабчыларын биринчи нәслинә кимләр мәхсус иди?

5. Биринчи нәсилдән олан вә рус азадлыг һәрәкатына бөјүк тәкан верән декабристләр һаггында нә билирсиниз?

6. Бу нәслин ән көркәмли нүмајәндәләриндән олан А. И. Кертсен һаггында нә билирсиниз? В. И. Ленин ону нечә гијмәтләндирир?

7. В. И. Ленин рус ингилабында иштирак етмиш икинчи нәслә кимләри аид едир?

8. Бу нәслин көркәмли нүмајәндәси олан Н. Г. Чернышевски һаггында нә билирсиниз? В. И. Ленин јазычыја нә чүр мүнасибәт бәсләјирди?

9. В. И. Ленинин ингилабчыларын икинчи нәслинә аид етдији разночинләр һаггында нә билирсиниз?

10. В. И. Ленин ингилабчыларын үчүнчү нәслини нечә характеризә едир?

Мәгаләнин мәзмунунун өјрәнилдији јәгин едилдикдән сонра, шакирдләрин иштиракы илә ашағыдакы шәкилдә план тутулур:

1. «Онларын иши өлмәди» (Рус ингилабынын биринчи нәсли).

2. «Ҝәләҹәк фыртынанын ҝәнҹ штурманлары» (Рус ингилабынын икинчи нәсли).

3. «Фыртына күтләләрин өзүнүн һәрәкатыдыр» (Рус ингилабынын үчүнчү нәсли).

Һәмин план әсасында әсәрдән парчалар бир даһа охунур. Мүәллим евдә һәмин плана ујғун олараг, «Кертсенин хатирәси» мәгаләсини өјрәнмәји тапшырыр.

●

ӘМӘК ПРОСЕСИНИН ТӘСВИРИНӘ АИД ИНША ЈАЗЫЛАРА ҺАЗЫРЛЫГ ИШИНИН ӘСАС ИСТИГАМӘТЛӘРИНДӘН БИРИ ҺАГГЫНДА

Әһмәд КӘЛБӘЛИЈЕВ
педагожи елмләр намизәди

ИНША јазыларын мүһүм жанрларындан бири олан тәсвир характерли иншалар објектинә ҝөрә: 1) әшјанын тәсвири (дивар сааты, китаб шкафы, синиф отағынын тәсвири), 2) инсан вә һејванларын заһири ҝөрүнүшүнүн тәсвири, 3) һәрәкәтин вә просесин тәсвири, 4) тәбиәтин тәсвири (дағын, чајын, мешәнин вә с.) вә с. кими чох ҝениш саһәләри әһатә едир ки, буларын арасында әмәк просесинин тәсвиринә аид инша јазыларын өзүнәмәхсус хүсуси тә'лим әһәмијјәти вардыр. Бу нөв иншаларын тә'лиминдә мәгсәд тәкчә мүвафиг тәсвир бачарыгларынын ашыланмасы дејил, һәм дә шакирдләрин әмәксеварлик, әмәк вә әмәк адамларына мәһәббәт һиссини тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. Әкәр әмәк просесинин тәсвиринә аид иншалар нәтичә е'тибарилә шакирдләрин зәһмәтә, ичтимаи-фајдалы әмәјә һәвәсини јүксәлтмәзсә, онун тә'лим әһәмијјәти чох азалар. Әмәк просесинин тәсвиринә аид иншалар һәмчинин шакирдләрин мүшаһидәчилик габилијјәтини, һәссаслығыны, әшја вә һадисәләрин әсас әламәтләрини икинчи дәрәчәли әламәтләриндән фәргләндирмәк бачарыгларыны инкишаф етдирмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Бүтүн бу хүсусијјәтләринә ҝөрә дә Азәрбајҹан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмда әмәк просесинин тәсвиринә аид инша јазыларын апарылмасына хејли јер верилмишдир. Лакин бу, мәсәләнин һәлә бир тәрәфидир. Әсас мәсәлә програмын вердији һәмин вахт имканындан мүәллимләримизин нечә истифадә етмәсиндәдир. Бу барәдә сөһбәт ачаркән башлыча олараг: әмәк просесинин тәсвиринә

Scanned with ACE Scanner

аид инша јазылара һазырлыг ишинин форма вә вариантларыны, һәмин һазырлыг иши формаларындан һансынын әсас вә башланғыч мәрһәлә тәшкил етмәсини вә әмәк просесинин тәсвиринә аид инша јазыларын композисија хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәси үзрә ишин тәшкили јолларыны ајдынлашдырмаг нәзәрдә тутулур.

Әввәлчә әмәк просесинин тәсвиринә аид инша јазылара һазырлыг ишинин форма вә вариантлары һаггында.

Инша проблеминә һәср едилмиш тәдгигатларын нәтичәси вә мәктәбләрин габагчыл иш тәчрүбәси көстәрир ки, әмәк просесинин тәсвиринә аид инша јазылара һазырлыг ишини ашағыдакы форма вә вариантларда тәшкил етмәк мүмкүн вә фајдалыдыр:

1) програм үзрә кечилмиш (вә ја башга мүвафиг) бәдии әсәрләрдән әмәк просесинин тәсвиринә аид сечилмиш нүмунәләрин тәһлили вә һәмин просесин композисија хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәси;

2) шакирдләри мүвафиг мәнбәләрдән әмәк просесинин башланғычы, кедиши вә нәтичәсинә аид характерик нүмунәләрин сечмәси үзәриндә ишләтмәк вә онларын мүзакирәси;

3) мүхтәлиф әмәк просеси үзрә шакирдләрин хүсуси мүшаһидәләринин тәшкили вә топланмыш мүшаһидә материалынын мүзакирәси;

4) әмәк просесинин тәсвиринә аид характерик рәсм әсәрләри, јахуд таблолар үзрә мүсаһибә вә өјрәдичи јазыларын тәшкили;

5) шакирдләрин шәхси һәјат тәчрүбәси вә тәәссүраты әсасында әмәк просесинин тәсвиринә аид өјрәдичи инша јазыларын апарылмасы вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һазырлыг ишинин јухарыда көстәрилән форма вә вариантларындан һансынын илкин, башланғыч олмасы һаггында педагожи әдәбијјатда мүхтәлиф фикирләр јүрүдүлмүшдүр. Бә'зи методист алимләр (Т. А. Ладыженскаја, С. В. Пучков вә б.) белә һесаб едирләр ки, тәсвир характерли инша јазылара һазырлыг ишинә програм үзрә кечилән бәдии әсәрләрдән сечилмиш характерик нүмунәләрин тәһлили вә бу нөв иншаларын композисија хүсусијјәтләринин мәнимсәнилмәсиндән башламаг лазымдыр. Башга груп методистләр (П. С. Пустовалов, М. П. Сенкевич вә б.) исә гејд едирләр ки, тәсвир характерли инша јазылара һазырлыг ишинә һәмин инша үзрә шакирдләрин

хүсуси мүшаһидәсини тәшкил етмәкдән башламаг фајдалыдыр.

Лакин инша тә'лиминин мәнтиги вә мәктәбләрин иш тәчрүбәси биринчи мүлаһизәнин доғрулуғуна даһа чох үстүнлүк верир. Бунунла белә, һәмин мүлаһизәдә композисија хүсусијјәтләринин ајдынлашдырылмасы заманы тәкчә програм үзрә кечилмиш бәдии нүмунәләрә истинад едилмәси һаггында фикирлә там разылашмаг мүмкүн дејил. Чүнки програм үзрә кечилмиш бәдии материалларын мәзмуну чох заман әмәк просесинин тәсвири бахымындан характерик олмур. Буна көрә дә белә инша јазылара һазырлыг ишинин башланғыч мәрһәләсиндә һәм програм үзрә кечилән, һәм дә кечилмәјән башга мүвафиг бәдии парчалардан нүмунә кими истифадә етмәк фајдалыдыр.

Әмәк просесинин тәсвиринә аид инша јазыларын композисија хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн әввәлчә һәмин просеси тәшкил едән ајры-ајры конкрет мәрһәләләри (мәсәлән: әмәк просесинин башланғычы, әмәк просесинин кедиши вә әмәк просесинин јекуну) бир-бириндән фәргләндирмәк лазым кәлир. Бу исә, әлбәттә, әмәк просесинин ајры-ајры мәрһәләләрини әкс етдирән мүвафиг бәдии парчаларын тәһлили әсасында мүмкүн ола биләр. Мәсәлән, дејәк ки, VI синифдә мүәллим һазырлыг иши апараркән бу просесин башланғычыны сәчијјәләндирән тәсвир хүсусијјәтләрини шакирдләрә ајдынлашдырмаг үчүн Ә. Вәлијевин «Күлшән» повестиндән сечилмиш ашағыдакы нүмунәјә истинад едә биләр.

Кечә күләк әсдијиндән саһә гурумушду... Гызлар тарла дүшәркәсинә чатыб нәфәсләрини дәрдикдән сонра, Күлшән онлар арасында иши белә бөлдү:

— Чичәк тарла дүшәркәсини ағардачагдыр. Күлданә илә Бәнөвшә мүәјјән олунмуш јери газачаг, Күлдәстә илә Тәркүл торпағы дашыјыб саһәнин чала јеринә төкәчәкләр... Мән дә чајырлы јерләри белләјиб шум һалына салачағам.

Гызлар дәрһал вә бөјүк һәвәслә ишә башладылар...

Һәмин парчанын тәһлили әсасында мүәллим шакирдләрә ајдынлашдырыр ки, әмәк просесинин башланғычыны тәсвир едәркән, башлыча олараг, әмәк шәраитинин, онун тәшкилинин, адамларын әмәјә һансы әһвал-руһијјә илә киришмәсинин, онларын иш темпинин вә с. тәсвиринә диггәт јетирмәк лазымдыр. Лакин һәмин тәсвири бәдии зәминдән ајырмаг үчүн һөкмән әмәјин башланғыч мәрһәләсиндә тәбиәтин алдығы вәзијјәти тәсвир етмәји дә унутмаг олмаз.

Scanned with ACE Scanner

Бә'зи габагчыл мүәллимләр исә әмәк просесинин тәсви-
ринә аид иншаларын композисија хүсусијјәтләрини ајдын-
лашдыраркән әввәлчә һәмин просесин ајры-ајры мәрһәлә-
ләринин сәчијјәви хүсусијјәтләри һаггында јыгчам мә'лу-
мат верир, сонра она аид мүвафиг нүмунәләри мисал көс-
тәрирләр; бә'зән дә шакирдләри ахтарычылыға чәлб етмәк
мәгсәдилә јалныз мәнбәни көстәрмәклә мүвафиг нүмунәләри
онларын өзләринә ахтартдырырлар. Бакыдаки 18 нөмрәли
мәктәбин мүәллими Н. Мәммәдова әмәк просесинин тәсвири-
нә аид иншаларын композисија хүсусијјәтләринин мәнимсә-
дилмәси илә әлагәдар һазырлыг иши заманы, тәхминән, бу
јолдан истифадә едир. Мәсәлән, мүшаһидә етдијимиз дәрс-
ләрин бириндә Н. Мәммәдова әмәк просесинин кедиши вә
јекунуну сәчијјәләндирән хүсусијјәтләри шакирдләрә белә
изаһ етди:

—Әмәк просесинин кедишини тәсвир етмәк тәләби гар-
шыја гојулдугда, һәр шејдән әввәл, бу вә ја дикәр әмәк вә-
зифәсинин јеринә јетирилмәси заманы ајры-ајры конкрет
әмәк адамларынын вә бүтөвлүкдә әмәк коллективинин әмәк
һәвәси, әмәк ритми, иш сүр'әти, фәдакарлығы, бир-бирилә
үнсијјәт вә мүнасибәтинин кедиши тәбиәт тәсвири фонунда
елә инандырычы верилмәлидир ки, охучу өзүнү һәмин әмәк
мүһитиндә һисс етсин. Хүсусән әмәјин кедиши заманы әмәк
адамларынын бир-бири илә апардығы тәбии сөһбәтләри, он-
ларын зарафат вә күлүшләрини тәсвир етмәји әмәјин тәсви-
риндән ајырмаг олмаз. Ахы әмәк просесинин кедиши һәм дә
зәһмәт адамларынын дүнјакөрүшүнү, дүшүнчәсини, арзу вә
истәкләрини, дахили кејфијјәтләрини, исте'дад вә бачарыг-
ларыны үзә чыхарыр.

Мәсәлән, Ә. Вәлијевин «Күлшән» повестиндән көтүрүл-
мүш (сәһ. 110—111) ашағыдакы парчаја диггәт јетирсәк, һә-
мин сәчијјәви чәһәтләри ајдын көрә биләрик:

Памбыг гошајарпаг оланда бечәрмә ишләри гызғын кедирди. Гызлар чәркәләрарасы алаг вурур, јерә төкүлмүш отлары топлајыр, дашыјыб тарланын гырағына төкүрдүләр. Узунсап вә ағыр кәтмәнләр галхыб ендикчә һавада парлајыр, памбыг араларыны тәмизләјиб хоша кәлән һала салырды... Кәнардан баханда елә бил памбыг арасында гызлар дејил, күл-чичәк көрүнүрдү.

Бу күн гызларын һамысы даһа шөвглә ишләјирди. Онлар вәрик ортасына чатмамышдылар ки, Чичәк деди:

—Тәклиф вар ки, Јасәмән пәсдән бир нечә ағыз десин. Јасәмән она алтдан-алтдан бахыб деди:

— Балам, сән стахановчулуг ешгинә дүшмүсән. Елә кәлсәнә бу ешгин шәрәфинә өзүн охујасан.

Күлхар да ишә гарышырды:

— Өзүнүзү наза гојмајын. Бир аздан миннәтсиз охујачагсыныз... Јасәмән гызлара бахмадан охумаға башлады:

Јурдумуз силкиниб чыхалы јасдан
Алдым сорағыны Күрдән, Араздан.
Адына бағладым бир јени дастан,
Көзүмдә чанланыр хәјалын сәнин...

Сонра мүәллим әмәк просесинин јекунуну тәсвир едәр-кән диггәт јетирилмәли олан әсас чәһәтләр һаггында ашағыдакы мә'луматы верди:

—Әмәк просесинин нәтичәсинин тәсвири дедикдә, әсасән, күндәлик ишин јекуну, һәчми, күтләсинин тәсвири вә онун әмәк адамларында доғурдуғу руһ јүксәклији, севинчин тәсвири вә с. нәзәрдә тутулур. Лакин әмәк просесинин нәтичәсинин тәсвири күндәлик ишдән башга, мөвсүм әмәјин нәтичәләринә, мәсәлән, дејәк ки, памбыг, үзүм, чај јарпағы вә с. топланышынын нәтичәләринә дә аид едилә биләр. Бу заман әмәк просесинин нәтичәсини даһа кениш планда, сосиал-сијаси бахымдан тәсвир етмәк, әмәјин јаратдығы јүксәк нәтичәни шәртләндирән стимулвари нәзәрә чарпдыран сүжетли тәсвирләрдән истифадә етмәк лазым кәлир.

Нүмунә үчүн јенә дә «Күлшән» повестиндән көтүрүлмүш (сәһ. 24) ашағыдакы парчаја диггәт едәк:

Ахшама ҳејли галмыш тарладакы памбыг елә јығылды, елә тәмизләнди ки, бу күнә сонра бахан олса иди, дүнән бурада памбыг ачдығына инана билмәзди.

Колхозчулар гајыдыб наһар еләдиләр. Көзәл бир сүфрә һазырланмышды. Еркәк әтиндән биширилмиш кабабын ији узагдан дујулурду. Ачылмыш памбығы јығмыш гәһрәманлар инди дә кабаб јејиб, чај ичирдиләр. Сүфрә јығышды. Мусиги сөзә зинәт верди. Колхоз кәнчләринин јаллысы, ел һавалары, халг маһнылары илә тамамланды. Сонра да шаирләрин ше'рләриндән декломасијалар дедиләр.

Тәкчә Н. Мәммәдова дејил, республиканын онларча габагчыл мүәллимләринин иш тәчрүбәси сүбут едир ки, әмәк просесинин композисија хүсусијјәтләрнин мәнимсәнилмәси илә әлагәдар јухарыда дејилән мәзмунда апарылан һазырлыг иши, һәгигәтән, шакирдләри әмәк просесинин тәсвиринә аид инша јазы бачарыгларына јијәләндирмәкдә әсас вә башлыча мәрһәләләрдән бирини тәшкил едир.

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНӘ МАРАҒЫН АРТЫРЫЛМАСЫНДА ТАРИХИ МӘ'ЛУМАТЛАРДАН ИСТИФАДӘНИН РОЛУ

Фәррух ҺӘСӘНОВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

ЈЕТИШМӘКДӘ олан кәнч нәслин елми-материалист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы, онлара мүстәгил дүшүнмәк вә фәалијјәт көстәрмәк бачарығы ашыланмасы, дил һадисәләринә онларда һәссас мүнасибәт вә марағын инкишаф етдирилмәси һал-һазырда совет мәктәбинин гаршысында дуран вачиб мәсәләләрдән бирндир.

Л. И. Божович дил һадисәләринә һәссаслыгдан данышаркән белә нәтичәјә кәлир ки, дилә һәссаслыг ушаглар үчүн ајдын олмајан һәр һансы үмумиләшдирилмиш тә'сири, там һиссәләрлә даһа чох бағлы олан шүурлу мәнтиги әмәлијјатлары өзүндә тәмсил едир, бу заман үмумиләшдирмә емосионал характер дашыјыр. «Дилә һәссаслыг һеч заман јох олмур. Хүсуси лингвистик тапшырыгларын тәшкили бу һәссаслығын јенидән чанланмасы вә онун кәләчәк инкишафы үчүн јени тәкан верә билир».[1]

Демәли, дилә һәссас мүнасибәт тәрбијә етмәк үчүн елә фактларын **психоложи тәбиәтини ачмаг лазымдыр** ки, бунлар ана дилинин өјрәнилмәси ишинә көмәк етсин, шакирдләрин дүзкүн јазы вәрдишләрини вә лүғәт еһтијатыны инкишаф етдирсин. Шакирдләр сөзләрин дил ваһиди олдуғуну, онун (дилин) коммуникатив функсијасыны, ајры-ајры сөзләрин семантик-морфоложи хүсусијјәтләрини, онларын (сөзләрин) лексик, грамматик вә етимоложи мә'насыны бу фактларын көмәји илә ајдын дәрк етсинләр.

Истәр Азәрбајчан дили, истәрсә дә әдәбијјат (бәдии әсәрләрин дили үзәриндә иш заманы) фәнләринин тәдриси просесиндә «анлашылмаз сөзләри шакирдләрин мәтндә һисс етмәләринә, онларын мә'насыны өз тәшәббүсүнә көрә јохламаларына, изаһыны мүәллимдән тәләб етмәләринә наил олмаг лазымдыр.[2]

---

[1] Л. И. Божович. Значение о сознания языковых об общений в обучении провописанию, «Известия» АПН. РСФСР, вып. 3, 1946, сәһ. 41—42.

[2] В. А. Добромыслов. Активного словарного запаса учащихся, «Русский язык в школе», 1958, № 3, сәһ. 25.

Бунун үчүн һәр бир мөвзу вә јахуд бәһсин тәдриси, әдәби әсәрләрин лингвистик тәһлили просесиндә шакирдләрин гаршысында проблем суаллар гојулмалы, онларын диггәти елә фактлара чәлб едилмәлидир ки, һәгигәтән дә онларын (фактларын) изаһы марағлы олсун вә шакирдләрин ахтарышлар апарыб, мүәјјән мәнтиги нәтичәјә кәлмәләринә шәраит јаратсын.

Мәктәб тәчрүбәси вә мүшаһидәләр көстәрир ки, габагчыл мүәллимләр шакирдләрдә дил һадисәләринә һәссас мүнасибәт вә мараг һисси тәрбијә етмәкдә мүхтәлиф иш пријомларындан истифадә едирләр. Бунлардан бә'зиләрини изаһ етмәјә чалышаг.

1) Грамматик терминләрин мәншәјинә көрә мә'насыны ачмагла. Мәсәлән, IV—VIII синиф шакирдләри дил дәрсләриндә **фонетика, лексиколокија, морфолокија, исим, фе'л, мүбтәда** вә с. кими терминләрлә тез-тез гаршылашыр, бунларын ифадә етдикләри грамматик мәфһумларын мә'насына, тә'рифинә аид мүвафиг биликләр әлдә едирләр. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, онлар бу кими терминләрин лексик мә'насыны (семантикасыны), һансы дилдән алындығы вә вахтилә һәмин дилдә (алындығы мәнбәдә) һансы мә'нада ишләндијини билмирләр. Һалбуки Азәрбајчан дилиндән һәр бир бәһслә әлагәдар ишләдилән терминләрин етимоложи мә'насына шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк тә'лим материалынын даһа мүкәммәл дәрк олунмасында, мәнимсәмә просесинин интенсивләшдирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Габагчыл мүәллимләр буна дәрсдә, јери кәлдикчә, гыса коментаријалар вермәклә наил олурлар. Мәсәлән, онлар изаһ едирләр ки, **фонетика** сөзү јунан мәншәли олуб ики сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир: **«фоне»**—сәс, **«тикос»** исә—елм, сәсә мәхсус елм демәкдир; **морфолокија** сөзү дә ејни дилдән алынма олуб **«морфе»** (форма) вә **«логос»** (елм) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир; **исим** әрәбчә «есм» сөзүндәндир, **шеј** вә онун чәми олан **әшја** (әшјалара верилән ад) мә'насыны билдирир; **фе'л** вә **мүбтәда** сөзләри дә мәншәјинә көрә әрәб дилиндән алынмышдыр: **фе'л**—әмәл, иш; **мүбтәда** исә—баш, башланғыч мә'наларыны ифадә едир.

2) Етимоложи тәһлил васитәсилә. Тәчрүбә көстәрир ки, јазылышы үмуми гајдаларла мүәјјәнләшмәјән октјабр, коммунист, коммунизм, коллексија,

Scanned with ACE Scanner

машинист, паровоз, тепловоз, пароход вә с. кими сөзләрин дүзкүн тәләффүз вә јазылышыны шакирдләрә мөһкәм мәнимсәтмәкдә вә бу иши интенсивләшдирмәји тә'мин етмәкдә, дикәр методик пријомларла јанашы, етимоложи тәһлилдән истифадә етмәк дә јахшы нәтичә верир. Конкрет нүмунәләрә диггәт јетирәк.

Октјабр сөзү мәншәјинә көрә гәдим Ромада илин сәккизинчи ајына верилән аддан «Октобер» сөзүндән әмәлә кәлмишдир. **Октобер—окто** сөзүндән олуб «сәккиз» демәкдир. Бу сөз рус дилинә кечәркән, онун «обер» һиссәси «јабр» дејилмиш вә јазылмышдыр. Демәли, **октјабр** сөзүнүн көкү «окто» олдуғу үчүн ону **огтјабыр** шәклиндә јазмаг сәһвдир.

Коммунист вә **коммунизм** сөзләри мәншәјинә көрә латын дилиндән алынмыш бејнәлхалг сөзләрдир. Һәр икисинин көкү «коммуна»дыр. Бу сөз франсыз дилиндә «ичма» демәкдир. Һәмин көкә гошулан **—ист** вә **—изм** сөздүзәлдичи шәкилчиләри рус дили васитәсилә дилимизә кечән шәкилчиләрдир; онлар «коммуна» сөзүнә артырыларкән сөзүн сонундакы «а» саитинин дүшмәси нәтичәсиндә **коммунист** вә **коммунизм** шәклиндә формалашмышдыр. **Коммунист** вә **коммунизм** сөзләринин мә'насы «ичтимаи», «үмумијјәт» демәкдир.

Коллексија мәншәјинә көрә латын сөзүдүр. Мә'насы «јығмаг, јығылмаг» демәкдир. Һәр һансы ејничинсли әшјаларын топланмасы «коллексија» адланыр. «Коллектив» сөзү дә бурадан әмәлә кәлмишдир.

Машинист мәншәјинә көрә рус дилиндән алынма сөздүр. Бу сөзүн көкү рус дилиндә «**машина**»дыр. Бизим дилимиздә фонетик дәјишиклијә уғрајараг «машын» шәклиндә ишләдилир. **Машинист** сөзү исә дилимиздә мәһз рус дилиндә ишләдилән формасында кечмишдир; мүвафиг вариантлары илә әвәз олунмур.

Тепловоз вә **електровоз** сөзләри әслиндә **паровоз** сөзүнә охшардыр. Бу сөзләр дә мәншәјинә көрә рус дилиндән алынмадыр.

Онлар ики мә'налы һиссәдән ибарәтдир:

пар—бухар, буғ
тепло—исти **возит**—апармаг
електро—електрик

Паровоз бухарла һәрәкәтә кәтирилән (машын) демәкдир. XIX әсрин башланғычында Инкилтәрәдә Р. Тревник, У. Хедли вә башгалары тәрәфиндән ихтира едилмиш вә сонралар

Ч. Стевенсон тәрәфиндән мүәјјән гәдәр тәкмилләшдирилмишдир. Бу сөз (паровоз) вахтилә даһа чох ишләк олмасына бахмајараг, инди дилимиздән тәдричән чыхмаг (архаикләшмәк) үзрәдир. Чүнки бу бухар машынынын јерини истилик (јаначаг) вә електриклә һәрәкәтә кәтирилән тепловоз вә електровоз әвәз етмишдир.

Дил дәрсләриндә етимоложи тәһлилдән истифадә имканларындан бири дә паронимләр үзәриндә мүвафиг иш апарылмасы илә бағлыдыр. Мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, шакирдләр һәм мә'на, һәм дә формача јахын сөзләрдән бир чохунун дүзкүн јазылышына аид вәрдишләрә чәтин јијәләнирләр. Мүәјјән едилмишдир ки, бунун башлыча сәбәбләриндән бири һәмин сөз вә ифадәләрин мә'насыны шакирдләрин ја һеч, ја да дәгиг билмәмәләриндән ирәли кәлир. Бу исә ән чох онунла әлагәдардыр ки, белә сөзләрдән бир гисминин мә'на вә формасындакы фәрги өјрәтмәкдә мүгајисәдән аз истифадә олунур вә бу заман онларын мәншәји һаггында мүвафиг мә'лумат верилмәси пријомундан истифадә исә тамамилә унудулур. Һалбуки белә мә'луматлара чидди еһтијач дујулур; бунлар мәнимсәмәни хејли дәрәчәдә интенсивләшдирмәјә көмәк көстәрир. Паронимләрин мә'на вә јазылышча мәнимсәнилмәси, нитгдә бунлардан дүзкүн истифадә едилмәси илә әлагәдар вәрдишләрин формалашмасы адәтән, узун сүрән бир просесә чеврилир. Бунун сәбәби исә чох заман һәмин просеси интенсивләшдирмәк имканындан сәмәрәли истифадә олунмамасындан ирәли кәлир. Белә имканлардан бири пароним сөзләр чәркәсиндәки мүвафиг сөзүн етимоложи тәһлилини апармагла әлагәдардыр. Тәчрүбәләр көстәрир ки, бу ишин нәтичәси олараг һәмин сөзләрдән бу вә ја дикәри шакирдләрә там ајдын олдугда онлар өјрәнилән паронимләрә даир там диференсиаллашмыш билијә јијәләнә билирләр. Беләликлә, паронимләрин мә'на вә формача мәнимсәнилмәси хејли дәрәчәдә интенсивләшир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг паронимләрә аид шакирдләрдә мүвафиг бачарыглар јаратмаг вә бу бачарыгларын давамлылығыны тә'мин етмәк үчүн ашағыдакы пријомлардан истифадә тәчрүбәдә сынагдан кечирилмишдир.

Мәктәбләрдән бириндә (8 нөмрәли интернат мәктәбдә) V синифдә дәрслик үзрә өјрәнилмиш ашағыдакы јазылышы чәтин сөзләри чүмләләрдә ишләтмәк шакирдләрә тәклиф едилди:

Мәрһум-мәһрум, мәтин-мәтн, сүрфә-сүфрә, әсир-әср.

Шакирдләрин әксәријјәти верилмиш сөзләрә аид чүмләләр гурмагда вә онларын илкин (мәншәјинә көрә) мә'наларыны ајдынлашдырмагда чәтинлик чәкдиләр.

Үчүнчү синифдә икинчи бир тәчрүбә апардыг. Бу дәфә һәмин сөзләри шакирдләрә чүмлә дахилиндә вердик. Верилмиш чүмләләр (мәтн) ашағыдакылардан ибарәт иди:

1) [illegible] күн [illegible] кетмәкдән мәһрум олдут.
2) Халг шаири мәрһум Сәмәд Вурғун тәбиәт ашиги иди.
3) БАМ-да ишләмәк үчүн мәтин ирадәли кәнчләр лазымдыр.
4) Мәтн охунуб гуртардыгдан сонра, шакирдләр ифадә јазмаға башладылар.
5) Стола чыхмаг үчүн
Сүрфә [illegible].
Тәрчүмеји-һалымдан
Сүфрә јајды [illegible] (h. Зија)

Бу дәфә шакирдләр мәтн дахилиндә верилмиш еjни [illegible] сөзләрин мә'насыны тәхмини дә олса изаһ едә билдиләр: [illegible] мәһрум-кәлә билмәмәк, галмаг. мәтин-чәсарәтли [illegible], мәтн-ифадә јазмаг үчүн нәзәрдә тутулан [illegible]. Сүфрә вә сүрфә сөзләрини исә онлар еjни бир мә'нада—столун үстүнә салынан өртүк мә'насында ишләндијини сөјләдиләр.

Алдыгдан сонра мүәллим шакирдләрин чавабларыны үмумиләшдирәрәк ашағыдакы изаһаты верди:

Мәрһум, мәһрум, мәтин, мәтн, сүрфә, сүфрә вә с. кими сөзләр әрәб дилиндән алынма сөзләрдир. Әрәбләр рәһмәтә кетмиш адама **мәрһум**; әли һәр шејдән чыхмыш, сонсуз, бәдбәхт, јазыг адама **мәһрум**; сөзүндән, фикриндән дөнмәјән, һәр шејә дөзүмлү олан адама **мәтин** (адам) дејирләр. **Мәтн** сөзү әрәб дилиндә ики мә'нада: һәм күрәк, арха, һәм дә текст, мәтн мә'насында ишләнир. Лакин биз бу сөзү икинчи мә'нада (текст) ишләдир вә баша дүшүрүк.

Сүрфә вә **сүфрә** сөзләри дә әрәб дилиндән алынмадыр: **сүрфә** әрәбчә «ескурак», «агач гурду»; **сүфрә**—сүрфәт сөзү исә «сарылыг», «солғунлуг» мә'насыны билдирир. Лакин мүасир әдәби дилимиздә ишләнән **сүрфә** вә **сүфрә** сөзләри илкин мәнбәјиндәки кими дејил, тамамилә башга **мә'наларда** ишләнир. Бу сөзләрдән әввәлинчиси, јә'ни **сүфрә** сөзү (әрәб дилиндә **сүрфәт** кими ишләнән бу сөз, чох күман ки, сонралардан «т» самитинин дүшмәси нәтичәсиндә **сүфрә** шәклиндә формалашмышдыр) инди мүасир дилимиздә һеч дә илкин

мә'насында олдуғу кими дејил, јемәк заманы стола вә ја јерә салынан өртүк мә'насында ишләнир. **Сүрфә** сөзүнүн мә'насы исә, јәгин ки, сизә тәбиәт дәрсләриндән танышдыр.

Бурада мүәллим фәнләрарасы әлагәјә истинад едәрәк «Зоолокија» дәрслијиндән (ону әввәлчәдән синфә кәтирир) мүвафиг парчаны шакирдләрдән биринә охутдурур.

— «Јазда су һөвзәләринин үстүнү тутмуш буз гаты әридикдә диши үзәр бөчәк јумуртагојаны илә су биткиләринин вә јарпагларынын дешиб онларын ичәрисинә узунсов јумурталар гојур. 10—30 күн кечдикдән сонра бу јумурталарын һәр бириндән јеткин бөчәјә охшајан сүрфә чыхыр».[1]

3) С о р ғ у ә д ә б и j j а т ы н д а н (лүғәтдән) и с т и ф а д ә в а с и т ә с и л ә.

Мүшаһидәләр кәстәрир ки, шакирдләр истәр дил, истәрсә дә әдәбијјатын тәдриси заманы дәрсликдәки бә'зи алынма сөзләрин мә'насыны баша дүшмәдикләриндән бир сыра чалышмалары (мәсәлән, V синиф Азәрбајчан дили дәрслијиндәки 60, 61, 62, 64, 67 вә с.) дүзкүн јеринә јетирмәкдә, еләчә дә бәдии әсәрләрин лингвистик тәһлилиндә мүәјјән чәтинликләрлә гаршылашырлар. Бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн шакирдләрә сорғу әдәбијјатындан мүстәгил истифадә бачарыглары ашыланмасы мүһүм шәртләрдәндир. Буна наил олмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, шакирдләри сорғу әдәбијјатындан истифадә илә әлагәдар хүсуси чалышмалар үзәриндә ишләтмәк лазымдыр.

Мүвафиг тарихи мә'луматларын әлдә едилмәсиндә шакирдләри ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләтмәк тәчрүбәдә јахшы нәтичә верир:

Чалышма 1. Верилмиш чүмләләрдә галын һәрфләрлә **фәргләндирилмиш алынма сөзләрин мәншәји вә мә'насыны** дәрслијин архасындакы изаһлы лүғәтдән тапыб јазын.

1. Галибијјәт һәмишә сүлһә тәрәфдар оланларындыр. 2. Инсанда кәрәк ағыл, **габилијјәт** олсун. 3. Рәшад јалныз јахшы охумагла дејил, өз **әдәби** вә интизамы илә дә башга ушагларыдан сечилирди. 4. Һәјатда јалныз о шәхсләрин ады **әбәди** јашајыр ки, онлар өзләриндән сонра мүәјјән бир из гојуб кедирләр. 5. Һәким ушағы диггәтлә **мүајинә** етди. 6. Атам колхозда **мүһасиб** ишләјир.

---

[1] VI—VII синифләр үчүн «Зоолокија» дәрслији, Бакы, 1978, сәһ. 94

3. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 2.

Scanned with ACE Scanner

Чалышма 2. Ашағыдакы сөзләри чүмләләрдә ишләдиб
вә мә'насыны «Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти»ндән тапыб өјрә-
нин.

Сөзләр: гәдәм, гијам, лагејд, маһир, рәис, шәфа.

Бу иш пријомундан јалныз Азәрбајҹан дили дәрсләриндә
дејил, әдәбијјатын тәдрисиндә дә истифадә един билләр. Мә-
сәлән, IV синфин әдәбијјат дәрслијиндә М. Ә. Сабирин «Чүт-
чү» ше'ринин ифадәли охусу вә тәһлили заманы шакирдләр
чаһан, сә'ј, ғејрәт, зәһмәт, әјал, **раһәт, һасил** кими алынма
сөзләрлә гаршылашырлар. Тәчрүбә көстәрир ки, онлар бу
сөзләрдән бә'зиләринин мә'насыны тәхмини баша дүшсәләр
дә, мәншәјинә көрә һансы дилдән алындығыны билмирләр.
Она көрә дә мүәллим ше'рдәки мә'насы чәтин анлашылан,
дәрсликдә көстәрилмәјән сөзләри сечиб, онларын мә'насыны
«Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти»[1] китабындан өјрәнмәји ша-
кирдләрә тапшыра биләр.

Лүғәт үзрә иш үчүн сечилән сөзләр һәчмчә чох олмама-
лы, һәмин сөзләрин мә'наларынын бүтүн тәфәррүаты илә,
кениш шәкилдә изаһы шакирдләрдән тәләб едилмәмәлидир.
Мәсәлән, дејәк ки, VI синифдә М. П. Вагифин «Дурналар»
ше'ринин тәдриси заманы мүәллим **Вагиф** сөзүнүн мә'насыны
лүғәтдән тапмағы шакирдләрә тапшырыр. «Әрәб вә фарс
сөзләри лүғәти»ндә һәмин сөзүн әрәб дилиндә дөрд мә'нада:
1) дуран, ајаг үстә дуран; 2) бир шејдән јахшы хәбәрдар
олан; 3) **көзүачыг, мә'луматлы; 4) вәгф едән, нанә верән хеј-**
ријјәтчи мә'наларында ишләндији көстәрилир. Лакин биз **Ва-
гиф** сөзүнү јалныз бир мә'нада—«һәр шејдән јахшы хәбәрдар
олан», «мә'луматлы адам» мә'насында баша дүшүрүк. Она
көрә дә лүғәтдән **вагиф** сөзүнүн бүтүн мә'налары дејил, әсас
мә'насы сечилмәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр чохмә'налы алынма сөзлә-
рин лазыми мә'насыны лүғәтдән сечиб өјрәнмәји шакирдләр-
дән тәләб етмәк бир сыра һалларда о гәдәр дә еффектли ол-
мур. Буна көрә белә сөзләрин мә'насы һаггында јалныз мү-
әллимин мә'лумат вермәси мүнасиб һесаб едилмәлидир.

4) **Дәрсдә проблемли вәзијјәт јаратмагла**
IV синфин Азәрбајҹан дили дәрслијиндә «Сону **г** вә **к** илә
битән чохһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү» мөвзу-
суну кечәркән шакирдләр өјрәнирләр ки, сон сәси (х) вә ја

[1] Азәрбајҹан классик әдәбијјатында ишләдилән әрәб вә фарс сөз-
ләри лүғәти», Бакы, 1960; «Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти», Бакы,
1967.

(г), (j) вә ја (х) кими тәләффүз олунан чохһечалы сөзләр **г** вә **к** илә јазылыр. Һәмин сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр гошулдугда **г** самити **ғ** самитинә, **к** самити исә **j** самитинә кечир.

Мөвзунун там өјрәдилмәсинә наил олдугдан сонра мүәллим шакирдләрин диггәтини ашағыда верилмиш нүмунәдәки сону **г** вә **к** илә битән чохһечалы сөзләрә чәлб едәрәк, онлара (бу сөзләрә) саитлә башланан шәкилчиләр артырмағы (һәмин һаллары үзрә дәјишдирмәји) тәклиф едир.

	I	II	III	IV
Сөзләр:	Отаг	шәрг	чичәк	әмлак
	папаг	мүстәнтиг	әлчәк	иштирак
	гонаг	иттифаг	чәлтик	мүбарәк

Шакирдләр I вә III сүтундакы сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр артырдыгда **г** вә **к** самитләринин **ғ** вә **j** самитинә чеврилдијинин шаһиди олурлар. Лакин II вә IV сүтундакы сөзләрә саитлә башланан шәкилчи артырдыгда исә өјрәндикләри биликләрин әкси олан вәзијјәтлә гаршылашырлар. Бу дил һадисәси шакирдләрин марағына сәбәб олур. Мүәллим:

— Ушаглар, бунун сәбәбини изаһ едә биләрсинизми? Нә үчүн **отаг, папаг чичәк** вә с. сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр артырылдыгда **г, ғ-јә, к исә j-јә чеврилир,** амма **үфүг, шәфәг, әмлак** вә с. кими сөзләр бу гајдаја табе олмур?

Суал шакирдләри ахтарышлар апармаға тәһрик едир. Онлар мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүрләр. Мүәллим һәмин фикирләри тәһлил етдикдән сонра гыса тарихи комментарија верәрәк билдирир ки, вахтилә Азәрбајҹан халгы узун илләр әрәб ишғалчыларынын һөкмранлығы алтында јашајаркән әрәб дилиндән бир сыра сөзләр бизим дилимизә кечәрәк онун лүғәт тәркибиндә өзүнү мөһкәмләндирмиш, вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр. Инди дилимиздә ишләнән шәфәг, үфүг, иштирак, әмлак вә с. кими сөзләр дә беләләриндәндир. Бунлар әрәб дилиндән алынма сөзләр олдуғу үчүн онларын сонундакы **г** вә **к** самитләри саитлә башланан шәкилчи гәбул етмәсинә бахмајараг, **ғ** вә **j** самитләринә чеврилмир.

5. **Лингвистик миниатүрләр васитәсилә.** Дәрсликдәки мүәјјән бөлмә вә јахуд мөвзу илә әлагәдар шакирдләрә мә'лум олмајан дил фактларына аид суаллар (мәсәлән: Дил нечә јаранмышдыр? Дил нәдир? Сән һарда јашајырсан? Ҹоғрафи адлар нечә јаранмышдыр? вә с.), кичик һекајә вә нағыл характерли сөһбәтләрлә дә дил дәрсләринин ма-

Scanned with ACE Scanner

рағлы гурулмасына наил олмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, V си-
нифдә суал әвәзликләринә даир шакирдләрә мүәјјән билик ве-
рилдикдән сонра тәкрара ајрылмыш вахтын сон 5—10 дәгигә-
сини һәмин әвәзликләрин тарихини өјрәнмәјә һәср етмәк фај-
далы олур. Сөһбәти ашағыдакы мәзмунда апармаг мүмкүн-
дүр.
Суал әвәзликләринин «һәјатындан».
Суал әвәзликләринин арасында мүбаһисә дүш-
Бир дәфә суал әвәзликләринин инандырмаға чалышырды ки, өз јолдаш-
ду. **Һансы** әвәзлији инандырмаға та гәдимдән индијә гәләр онда һеч
ларындан фәргли олараг Јолдашларынын сирриндән
бир дәјишиклик олмамышдыр. Јолдашларынын сирриндән
хәбәрдар олан **нечә** суал әвәзлији ахырда онларын далаш-
чағындан горхуб, мүбаһисәни кәсмәк мәгсәдилә деди:
—Көрүрәм ки, сиз тарихи кечмишинизи јахшы билмә-
дијиниздән һәлә чох дава-далаш салачагсыныз. Лакин мән-
диггәтлә гулаг ассаныз, һәр бириниз өзүнүзү кечмишинизә
көрә јахшы танықар, бир даһа мүбаһисә етмәзсиниз.
«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын, М. Фүзулинин
«Лејли вә Мәчнун» әсәринин дилинә нәзәр јетирсәниз ке-
рәрсиниз ки, бизим һамымыз тарихән мүасир формамыздан
фәргли шәкилдә ишләнмишик. Нүмунәләрә диггәт едәк:
1) **Ганғыныза** јахылашарларса Газан хатыны **ганғыныз-
дыр,** гырх јердән аваз верәрсиз.
2) Ганда ким әзм етсә мәрсуму мәвачиб истәмәз,
Гансы мүлкү тутса, дәјмәз кимсәјә шуру шәри.
3) **Ганғы** сөзә е'тигадым олсун,
Сәнә нечә е'тимадым олсун.
4) Биллаһ **нетә** бигәрар олубсан,
Ашуфтеји-рузикар олубсан!
5) **Нәјчүн** сәнә тә'нә едә бәдку?
Намусуна лајиг ишмидир бу?
Көрдүјүнүз кими 1, 2 вә 3-чү нүмунәләрдә **һансы** суал
әвәзлији илк јазылы абидәләримиз вә классик әсәрләрин ди-
линдә истәр гәдим түрк дили, истәрсә дә әрәб әлифбасынын
тә'сирилә **ганғы** вә **гансы** формасында, инди ајры јазылма-
сына бахмајараг **нә үчүн** суал әвәзлији исә вахтилә **нәјчүн**
шәклиндә битишик јазылмышдыр. **Һансы** суал әвәзлијиндә
һ вә **с** самитинин јеринә **г** вә **ғ** самити ишләнмиш, **нә** вә **үчүн**
һиссәләри бирләшдирилдији заман икинчи һиссәнин тәрки-
биндән **ү** саити дүшмүш, дилимизин әдәби тәләффүз гајдала-
рына ујғун олараг јанашы ишләнән ики сайт арасында (ү са-
итинин јеринә) **ј** самити артырылмышдыр.

Мәним исә сусмағыма сәбәб **нетә** шәклиндә ишләнмәјим-
дир. Әслинә галса, мәнә бир сәс (т—н) дәјишмәси олдуғун-
дан кәрәк сиздән чох сәс-күј галдырам идим.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә дилин әсәр-
ләр тарихи фактлар һаггында шакирдләрә, јери кәлдикчә,
мүәллимин мүвафиг мә'луматлар вермәси дәрс материалы-
нын шүурлу мәнимсәнилмәсинә көмәк едир, онларын дилә
даир биликләринин дәринләшмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр.
Ејни заманда шакирдләрдә дил һадисәләринә һәссас мүна-
сибәт тәрбијә едир, дили өјрәнмәјә мараг вә мәһәббәт һисси-
ни артырыр; јухары синифләрдә тәдрис олунан классик әсәр-
ләрин дилинин асан мәнимсәнилмәсинә тә'сир көстәрир. Бү-
түн бунлар шакирдләрдә дилә даир материалист дүнјакөрү-
шүнүн формалашмасында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Онлар
дәрк едирләр ки, мүасир Азәрбајчан дили узун вә мүрәккәб
бир тарихи инкишаф просеси нәтичәсиндә формалашмыш вә
тәкмилләшмишдир.

ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛ ҺӘЈАТ МӨВГЕЈИНИ ФОРМАЛАШДЫРМАГДА ИНША ЈАЗЫЛАРДАН ИСТИФАДӘНИН ИМКАНЛАРЫ ҺАГГЫНДА*

Нурпаша ҺҮММӘТОВ
педагоҝи елмләр намизәди, Шәки рајону,
Охуд кәнд мәктәбинин мүәллими

ПАРТИЈАМЫЗЫН XXVI гурултајы мәктәбләрдә тә'лим просе-
сини даһа да тәкмилләшдирмәк вәзифәсини гаршыја гојмуш-
дур. Бу вәзифәни һәјата кечирмәкдә мүәллим башлыча сима-
дыр.

Узун илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, мәктәбдә идеоложи иш вә
сијаси тәрбијә ишини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлтмәк, ша-
кирдләрин фәал һәјат мөвгејини формалашдырмаг үчүн дил-әдәбијјат
дәрсләриндә мүәллимләр даһа сәмәрәли метод вә иш үсулларындан
истифадә едә билирләр. Бу чәһәтдән IV—X синифләрдә шәхси һәјат
тәчрүбәси әсасында иншa јазыларын хүсуси әһәмијјәти вардыр. Мә'-
лум олдуғу кими, бу нов иншалар шакирдләрдә рабитәли нитгин, мән-
тигин тәфәккүрүн, һадисәләри дәриндән дујмаг вә онун һаггында му-

*. Азәрбајчан ССР МН вә Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин бирликдә ке-
чирдикләри «Мәктәблиләрдә фәал һәјат мөвгејинин формалашдырыл-
масы» мөвзусунда Республика елми-практик конфрансында охунмуш
мә'рузә.

Scanned with ACE Scanner

һакимә јүрүтмәк габилијјәтини инкишаф етдирмәјин ән јахшы формаларындан биридир. Чүнки имла вә ифадә јазылардан фәргли олараг, шифаһи вә јазылы иншалар заманы шакирдләрин мүстәгиллији вә јарадычылығы даһа бөјүк үстүнлүк тәшкил едир. Шакирд бу нөв јазылар заманы һәјат һадисәләринә даһа чох ачыг көзлә бахыр, көрдүјү вә ешитдикләри илә һәјата, чәмијјәтә даһа јахындан бағланыр. О, әтраф мүһитдә көрдүкләри һаггында мүстәгил фикир сөјләјир, мүһакимә јүрүдүр. Шәхси һәјат тәчрүбәси әсасында шакирдләрин јарадычы иши олан иншалар бә'зән гәзет мәгаләси, бә'зән очерк вә бә'зән дә кичик һекајә шәклиндә формалаша билир.

Мәктәбимиздә шакирдләрин фәал һәјат мөвгејини формалашдырмаг да шәхси һәјат тәчрүбәси әсасында мүхтәлиф мөвзуларда инша јазылардан истифадә едирик. Ушагларын өз аилә үзвләринин әмәјини, хүсусән ата-ана әмәјинин јүксәк гијмәтләндирә билмәси үчүн IV—VI синифләрдә ев вә аилә һәјатына аид инша јазылар апарылмасы тә'лим-тәрбијә бахымындан чох фајдалы олур. Мәсәлән, «Бизим аиләмиз», «Аилә үзвләримин иши», «Мәним аиләјә көмәјим», «Аиләмизин бир күнү» вә с. кими мөвзуларда иншалар шакирдләрдә өз кәләчәк һәјат јоллары һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратмаға көмәк көстәрир.

Икинчи рүбүн илк күнләриндә V синиф шакирдләринә билдирилмишди ки, онлар он күндән сонра «Аилә үзвләримизин иши» мөвзусунда инша јазачаглар. Бунунла әлагәдар шакирдләрә ашағыдакылар тапшырылмышды:

1) аилә үзвләринин иши һаггында биликләрини конкретләшдирсинләр;

2) мөвзуја аид әлдә етдикләри фактлар әсасында тәхмини мәтн һазырласынлар;

3) мәтнин сонунда өз шәхси арзуларыны гејд етсинләр.

Шакирдләрин иншаја һазырлығы јазыдан бир күн әввәл шифаһи сорғу јолу илә өјрәнилди вә әлавә олараг онлара бир даһа лазымы мәсләһәтләр верилди. Нәтичәдә бүтүн шакирдләрин иншасы мүвәффәгијјәтли олду. Нүмунә үчүн јазылардан биринә (бир парчаја) нәзәр јетирәк:

«...Гоншумуз Нүсрәт һәмишә ә'ла-јахшы гијмәтләрлә охумуш, евдә ата-анасынын ән јахын көмәкчиси олмушдур. О, орта тәһсил алдыгдан сонра Н. Нәриманов адына колхозун малдарлыг фермасында атамла бирликдә ишләмәјә башлады. Нүсрәт республикамызын ән габагчыл сағычыларындан бири кими шөһрәт газанмышдыр. О, «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмуш, дәфәләрлә башга мүкафатлар да алмышдыр.

Һәр инәкдән илдә үч мин беш јүз литр сүд саған Нүсрәт Мәммәдов Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXX гурултајына нүмајәндә сечилмишдир. Шәрәфли әмәк Нүсрәти бу гәдәр јүксәлтмишдир.

Мән дә орта тәһсил алдыгдан сонра атам, гардашым, гоншумуз Нүсрәт кими габагчыл әмәк адамы олмаг арзусундајам».

Синифдәки 34 нәфәр шакирддән 21 нәфәри өз иншасында аилә үзвләринин әмәк саһәсиндә тутдуглары јолу давам етдирәчәкләрини, башгалары исә мүхтәлиф пешәләрә јијәләнәчәкләрини јазмышдылар.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу кими мөвзуларда апарылан иншалар шакирдләрдә өз кәләчәк һәјат јолларыны мүәјјәнләшдирмәк, габагчыл

адамларын ишини гијмәтләндирмәк, һаггында мүһакимәләр јүрүтмәјә истигамәтләндирир.

IV—VIII синифләрдә мәктәб һәјатына аид «Синфимизин шакирдләри», «Мәктәбимиз», «Пионер отағында», «Мәктәбин чанлы күшәсиндә», «Тәдрис е'малатханасында», «Мәктәбдә тә'тил күнләри», «Мәктәбимизин габагчыл шакирдләри», «Салам, доғма мәктәб» вә саир мөвзуларда иншалар да апарырыг. Бүтүн бунлар шакирдләрин тә'лим-тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр, онларын мә'нәви тәрбијәсинә гүввәтли тә'сир көстәрир.

Бу дәрс илинин II рүбүндә синифдә «Синфимизин шакирдләри» мөвзусунда инша јазы апармышдыг. Инша заманы шакирдләр өз синиф јолдашларындан сөһбәт ачмагла, онларда һисс етдикләри характерик хүсусијјәтләри гәләмә алмалы идиләр. Јазыја һазырлыг дөврүндә һәр бир шакирд өз синиф јолдашларынын ајры-ајры фәнләрә мүнасибәтини, интизама нечә риајәт етмәләрини, тәмизлијә нә дәрәчәдә диггәт јетирмәләрини мүшаһидә етмишдиләр. Шакирдләрә тапшырылмышды ки, иншада јолдашларынын мүсбәт чәһәтләри илә бәрабәр, онларын нөгсанларыны да көстәрсинләр. Бунун тәрбијәви чәһәтдән әһәмијјәтли олмасы нәзәрә алынмышды. Нәтичәдә шакирдләр өз иншаларында ашағыдакы кими мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрдүләр:

«Солмаз Кәримова синиф рәһбәринә тез-тез шикајәт едир ки, синифдә бә'зи шакирдләр интизамсыздырлар. Һәгигәтдә исә Солмаз өзү интизамсызлыг едир. О бә'зи шакирдләрә өзүндән «пинти Һәсән», «Чығырдаг Сона», «Јухучул Әли» кими ләгәбләр гурашдырыр».

«Әлибала Агајев һәр күн дәрсдән чыхдыгдан сонра колхозун гаражына кедир. О, гардашынын машынына миниб каһ шәһәрә, каһ да колхозун фермасына јолланыр. Буна көрә дә Әлибала бә'зи дәрсләриндән пис гијмәт алыр».

«Дүнән пионер баш дәстә рәһбәри Адил Мирзәјевин чибиндән папирос чыхартды...».

«Сабир Мәммәдов дәрсдән чыхдыгдан сонра күнүнү атасынын мүдир олдуғу чајханада кечирир...».

Иншаларын тәһлили заманы әввәлчә јазыларда бурахылмыш имла, ифадә вә үслуб сәһвләринин тәсһиһи үзәриндә иш апарылды. Сонра иншаларда ајры-ајры шакирдләр һаггында сөјләнилән тәнгиди гејдләрдән үмуми шәкилдә данышылды. Әлбәттә, иш бунунла битмәди.

Инша јазылардан алдығымыз мә'луматлар әсасында Солмазла фәрди сөһбәт апардыг, она сәһвләрини баша салдыг. Адилин папирос чәкмәсинин, Сабирин дәрсдән сонра вахтыны чајханада кечирмәсинин, Әлибаланын тез-тез гаража кетмәсинин гаршысыны алмаг үчүн конкрет тәдбирләр көрдүк.

Мүһакимә характерли иншалар даһа чох дүшүнмәји вә чалышмағы тәләб едир. Бу нөв јазыларда мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн шакирд биринчи нөвбәдә һәјат фактлары әсасында мүһакимә јүрүтмәк бачарығына малик олмалыдыр.

Шакирдләр синифдән-синфә кечдикчә иншаларында мүһакимә елементләри артыр. Буна көрә дә VII—VIII синифләрдә там мүһакимә характерли инша јазылар апармагла шакирдләрин фәал һәјат мөвгејини формалашдырмаг үчүн мүәллим кениш имканлар газаныр.

Scanned with ACE Scanner

Биз дил дәрсләриндә ашағыдакы мөвзу саһәләри үзрә мүһакимә характерли иншалардан даһа чох истифадә едирик:

1) инсан фәалијјәтини характеризә едән мөвзуларда;

2) сәнәт сечмәклә әлагәдар мөвзуларда;

3) кино, театр тамашалары вә ја бәдии әсәрдәки әсас гәһрәманлар һаггында олан мөвзуларда;

4) аталар сөзләри вә һикмәтли ифадәләрлә әлагәдар мөвзуларда.

Бу нөв иншалара верилән башлыча тәләб ондан ибарәтдир ки, јазыда сүбутсуз мүһакимә олмасын, мүһакимәләрин дүзкүнлүјүнә инанмаг үчүн кифајәт гәдәр фактлар верилсин.

Бу дәрс илиндә мәктәбимизин VIII синфиндә «Һәгиги достлуг нечә олмалыдыр» мөвзусунда бир инша апарылды. Мөвзу јазыдан 7—8 күн әввәл е'лан олунду; шакирдләрә изаһ етдик ки, онлар өз синиф јолдашлары, башга ушаглар, һәтта бөјүкләр арасындакы достлуг әсасында мүстәгил фикир сөјләмәлидирләр. Шакирдләрә мөвзуја ујғун епиграф сечмәк дә тапшырылды. Онлара көстәриш верилди ки, јазыда, башлыча олараг ашағыдакы мәсәләләри әһатә етмәјә һазырлашсынлар:

1) Һәгиги достлуг нечә јараныр?

2) Мән достлуғу нечә баша дүшүрәм?

3) Достлуг вә бирлик һәр ишдә инсана архадыр.

Һазырлыг дөврүндә шакирдләр ајры-ајры јолдашларынын дәрсә мүнасибәти, синифдәнхарич, мәктәбдәнкәнар давранышы, кәндимиздәки габагчыл колхозчуларын меһрибанлығы, бир-бирилә достлуғуна аид зәнкин материал топладылар.

Шакирдләр «Дост доста тән кәрәк, тән олмаса кен кәрәк», «Јолдашыны мәнә кестәр, сәнин ким олдуғуну дејим», «Доғру достлуг гәрәзсиз олар», «Бирлик һарада, дирилик орада» кими аталар сөзләриндән вә достлуға аид ше'р парчаларындан ибарәт епиграфлардан истифадә етдиләр.

«Һәгиги достлуг нечә олмалыдыр» мөвзусунда VIII синиф шакирдләринин инша јазыларында мәктәбимиздәки фәал комсомолчуларын, пионерләрин ишинә, онларын бир-бири илә достлуғуна аид нүмунәләр көстәрилди.

Бу иншаларда кәнд ҹамааты арасындакы достлуға аид марағлы фактлар да өз әксини тапмышды: мәсәлән, шакирд К. өз иншасында јазмышды:

«...Мәһәлләмиздә аиләләр арасындакы достлугдан мән бөјүк ифтихар һисси илә даныша биләрәм. Орада он бир аилә јашајыр. Һамы бир-биринә дост вә меһрибандыр. Буна көрә дә колхозчу аиләләринин һамысы ишдә габагчылдыр. Ата-аналарымыз колхозда бир бригаданын үзвләридир. Ејни бир түтүн саһәсиндә ишләјирләр. Ишдә кеҹидә галан оланда башгалары она јахындан көмәк көстәрирләр.

Бу мәһәлләдә јашајан мәктәблиләр дә нөвбә илә түтүн саһәсинә кедир, колхозчулара чај пајлајыр, хөрәк һазырлајырлар.

Аталар доғру демишләр: «Бирлик һарада, дирилик орада». Мәһәлләмиздәки кәнчләр бирликдә күчәмизи гајдаја салмыш, ораја су кәмәри чәкәрәк тәзә булаг дүзәлтмишләр. Онларын көмәји илә күчәјә Илич лампалары дүзүлмүшдүр. Мәһәлләмиз кечәләр дә чырагбан олур.

Будур, 1980-чи тәсәррүфат или баша чатды. Колхоздан верилән

сон мә'лумата көрә күчәмиздә јашајан бүтүн аиләләр иллик планы бир јарым дәфә јеринә јетирмишләр.

Биз чалышачағыг ки, мәһәлләмиздәки аиләләр арасында достлуг, јолдашлыг даһа да меһкәмләнсин.

VII—X синифләрдә охујан Кәтајим, Әфган, Сара вә Фираван да мәһәлләмиздәки валидејнләрин өвладларыдыр. Биз һәмишә «5», «4» гијмәтләрлә охумаға бирҝә сә'ј көстәририк. Сөз веририк ки, биз дә кәләчәкдә валидејнләримизин уғурлу һәјат јолу илә кедәчәк, партија вә һөкумәтимизин тапшырыгларыны вахтындан әввәл јеринә јетирәҹәјик...».

VI—VII синифләрдә «Јахшы нәдир, пис нәдир», «Өлкәмиздә кимләрин һөрмәти даһа чох олур», «Өзүмүздән јашлылара һәмишә һөрмәт етмәлијик» мөвзуларында апардығымыз инша јазыларда да шакирдләр һәјати фактлардан истифадә едәрәк, дүзкүн мүһакимә јүрүтмүш вә мүстәгил фикир сөјләмишләр.

VIII синифдә «Өзүмүздән јашлылара һәмишә һөрмәт етмәлијик» мөвзусунда иншаја һазырлыг иши апарырдыг. Бу мөвзу шакирдләрин өзүндән јашлылара нә дәрәчәдә һөрмәтлә јанашдығыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн имтаһана чағырырды. Һазырлыг күнләриндә VIII синиф шакирди Бәһрам Јусифовун атасы Нәзәр Јусифов өз чыхышында деди: «Оғлум Бәһрам өзүндән јашлы халасына вә бачысына сон заманларда һәмишәкиндән даһа чох һөрмәтлә јанашыр».

Бир нечә күн сонра һәмин синифдә «Өзүмүздән јашлылара һәмишә һөрмәт етмәлијик» мөвзусунда инша јазы апарылды. Бүтүн синиф шакирдләри бөјүкләрә һөрмәтлә әлагәдар марағлы һәјати фактлардан истифадә етмишдиләр.

IV—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дилиндән апардығымыз рә'ј-иншалар да шакирдләрин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасында мүәјјән рол ојнајыр.

Белә иншалар үчүн һәр шејдән әввәл, шакирдләрин билик сәвијјәсинә, психолокијасына вә марағына ујғун әсәрләрин дүзкүн сечилмәси башлыча шәртдир.

VIII синифдә дәрс илинин икинчи јарысындан башлајараг, шакирдләрин бәдии әсәрләр һаггында мүстәгил рә'ј-инша јазмасына наил олуруг. IX—X синиф шакирдләри дәрс или мүддәтиндә ики дәфә синифдәнхарич, тәдрис програмы үзрә охудуғу бәдии әсәрләр һаггында рә'ј-инша јазырлар. Бу нөв иншаларда шакирд охудуғу бәдии әсәрдәки сурәтләр һаггында мүстәгил фикир сөјләјир.

Будур, X синиф шакирдләриндән биринин (Күлнарә Еминованын) јазычы Әлфи Гасымовун «Севил» повести һаггында јаздығы рә'ј-иншада охујуруг:

«...Севил дә арзуларла јашајыр. Лакин онун арзусу һәким јох, сүрүчү-механик олмагдыр. Севил бүтүн рәфигәләрини дә бу сәнәтин саһиби олмаға чағырыр вә белә дејир: «Кәлин биз аналарымызы, бачыларымызы бу әзаблы ишдән гуртараг, кәлин биз комсомол ичласында көнүллү сурәтдә сүрүчү-механик олмаг истәдијимизи билдирәк, республикамызын бүтүн чаванларына мүрачиәт едәк. Мән инанырам ки, чаванлар бизи баша дүшәрләр, бизим сәсимизә сәс верәрләр».

Севил аз бир мүддәтдә өз арзусуна наил олур. О, республикамызда габагчыл памбыг устасы кими танынып. Севил мәшһур памбыг устасы Турсуној вә онун бачысы Инабадла јарыша кирир. Бу јарышда

сајачин јери Севил тутур. Онун башчылыг етдији бригада һәмишә габагчыллар сырасында кедир.

Повести охудугча инсанда Севил кими габагчыл әмәк адамларына рәғбәт һисси даһа да гүввәтләнир.

Јенә дә бүтүн инсанлары Севил кими хејирхаһ, инсанпәрвәр олмаға чағырыр. Чүнки Севил башгаларынын хошбәхтлијини дүшүнән, дүзкүн һәрәкәт едән, вәтәнини, халгыны севән, онлара гајғы көстәрән, вә намуслу әмәји илә бөјүк шөһрәт газанан бир инсан кими тәсвир олунмушдур»...

Билдијимиз кими, һәр ил Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији вә ЛКГИ тәрәфиндән шакирдләрин шәхси һәјат тәчрүбәси әсасында иншалар үзрә мүсабигә кечирилир. Бу мүсабигәләр дә шакирдләрин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы үзрә апарылан иш системиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Бизим мәктәбин VII—X синиф шакирдләри бу мүсабигәләрдә һәмишә фәал иштирак етмиш вә мүвәффәгијјәт газанмышлар. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин јарадылмасынын 60 иллији мүнасибәтилә кечириләчәк мүсабигә үчүн VII—X синифләрин шакирдләри «Сәни тәрәннүм едирәм, доғма Азәрбајчан» мөвзусунда 10—15 сәһифәлик иншалар јазмышдылар. Бу иншаларда онлар һәјати фактлар әсасында Азәрбајчан халгынын ингилабдан әввәлки ағыр вәзијјәти, 28 Апрел ингилабынын гәләбәсиндән сонракы дөврдә сәнаје, кәнд тәсәррүфаты, елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә халгымызын газандығы наилијјәтләр һаггында мүстәгил фикир сөјләмишләр. Һәмин иншаларда сон он илдә Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфатынын мисилсиз јүксәлиши, кәндимизин кечмиши вә бу күнү һаггында һәјати фактлардан кениш истифадә олунмушдур.

Шакирдләр бу инша јазыја һазырлашаркән гәзет вә журналлары, республикамызын он габагчыл әмәк адамлары һаггында материаллары изләмиш, фактлар топламышдылар. Бу исә онларда бугүнкү јүксәлишимиз һаггында даһа кениш тәсәввүр јаратмагда мүәјјән рол ојнамышдыр.

Мәктәбимизин зәнкин радио говшағы вардыр. Азәрбајчан Назирләр Совети јанында Телевизија вә Радио Верилишләри Комитәсинин ичазәси вә Шеки Шәһәр Партија Комитәсинин разылығы илә једди илдир ки, мәктәбдән кәндә һәр һәфтә радио верилишләри тәшкил олунур. Шакирдләрин шәхси һәјат тәчрүбәси һаггында ән јахшы иншалар бу радио верилишләринин програмына дахил едилир. Кәндимиздәки бүтүн евләрдә радио олдуғу үчүн валидејнләр республикамызын, о чүмләдән кәндимизин габагчыл әмәк адамлары һаггында шакирд иншаларына диггәтлә, марагла гулаг асырлар. Бу верилишләрдә онлар шакирдләрин өз нәфәсини, өз үрәјинин һәрарәтини дујур, бир валидејн кими, һәмкәндли кими фәрәһләнирләр.

Узун илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, инша јазылардан һәм дә гүввәтли тәрбијә васитәси кими истифадә етдикдә шакирдләрин дүнјакөрүшү зәнкинләшир, бу онларын фәал һәјат мөвгејинин формалашмасына гүввәтли тә'сир көстәрир.

ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ВӘ ӘХЛАГИ-ЕТИК МӨВЗУЛАРДА ИНШАЛАР ШАКИРДЛӘРИН МӘ'НӘВИ ТӘРБИЈӘСИНИН ВАСИТӘЛӘРИНДӘН БИРИ КИМИ

Вагиф ГУРБАНОВ

Бакы, 179 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Кениш дүнјакөрүшлә, зәнкин мә'нәвијјата малик кәнч нәсил јетишдириб тәрбијә етмәји доғма Коммунист Партијамыз кечдијимиз һәјат јолунун бүтүн мәрһәләләриндә дә мүһүм вәзифә олараг гаршыја гојмушдур. Бу вәзифә инкишафымызын әввәлки мәрһәләләриндә олдуғу кими, һазыркы мәрһәләдә дә ләјагәтлә һәјата кечирилир.

Мүәллимләримизин идеоложи ишин вә тәрбијә ишинин бу саһәсиндә һансы конкрет мәгсәд вә вәзифәләринин гаршыда дурдуғуну дүзкүн дәрк едир, кәнч нәслин мә'нәви тәрбијәсилә әлагәдар фәалијјәтләриндә коммунизмин әхлаг принсипләринә әсасланырлар.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдаш бу вәзифәләрин оптимал шәкилдә һәллинә мүдрикликлә истигамәт верәрәк көстәрмишдир ки, чәмијјәтин кәләчәк тәрәггиси бир чох чәһәтдән инди кәнчләримизә нәји вә нечә өјрәтмәјимиздән чох асылыдыр.

Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдашын кәнч нәслин мә'нәви тәрбијәси мәсәләләри илә әлагәдар мүнтәзәм шәкилдә мәшғул олмасы биз мүәллимләр үчүн дә әсл нүмунәдир.

«Фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы: мә'нәви тәрбијәнин тәчрүбәси вә актуал проблемләри» мөвзусунда Бакыда кечирилмиш елми-практик конфрансда Һ. Ә. Әлијев јолдаш бу мәсәләләрдән кениш бәһс едәрәк демишдир: «Коммунист тәрбијәсинин бу саһәсиндә мүвәффәгијјәтләримиз көз габағындадыр. Һазырда кәнчләри әмәли ишә, сөзүн һәгиги мә'насында һәјата һазырламаг вәзифәси гаршыда дурдуғу бир заманда тәдрис просесини мә'нәви тәрбијә илә кетдикчә даһа долғун шәкилдә әлагәләндирмәк лазымдыр. Бу исә кәнчләрә нәинки «Ким олмалы?» суалына чаваб вермәкдә, һәтта әһәмијјәтли олан башга бир суала «Нә чүр адам олмалы?» суалына чаваб тапмагда көмәк етмәк демәкдир».

Һ. Әлијев јолдаш бу саһәдә мәктәбин ролуну јүксәк гијмәтләндирәрәк көстәрир: «Кәнч вәтәндаш үчүн әсас мүәллим совет мәктәби олмуш вә олмагдадыр вә олачагдыр. Мәктәб икинчи бөјүк аиләдир, валидејндир ки, кәнчләрә ичтимаи әмәјә коммунист мүнасибәти, инсанлара еһтирамла јанашмағы, дөврүмүзүн башлыча проблемләриндән дүзкүн баш чыхармағы, дөвләтимизин сијасәтини, доғма коммунист партијамызын авангард ролуну, бүтүн дүнјада онун нүфуз даирәсинин кенишлији илә фәхр етмәји, халгымызын тарихи бејнәлмиләл-

* Азәрбајчан ССР МН вә Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин бирликдә кечирдикләри «Мәктәбләрдә фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы» мөвзусунда Республика елми-практик конфрансында охунмуш мә'рузә.

чилик вә гәhрәманлыг ән'әнәләринә садиг галмагы, мүвәффәгиjјәтлә римизин сајыны даhа да артырмаг ешги илә—Ленин кими јашамаг ишләмәк вә мүбаризә апармаг јолларыны өјрәдир. Бүтүн бунлар совет мәктәблисини дәриндән дүшүндүрүр, онларын мә'нәви јеткинлијә идеја сафлыгы уғрунда мүбаризәјә руhландырыр.

Кәнчләримизин мәтанәтли, гүввәтли, мәгсәдјөнлү характери онларын коммунист идејалылыгында, мәhәббәтиндә, әмәјә вичданлы мүнасибәтиндә, бејнәлмиләлчилијиндә, сүлhүн вә халглар азадлыгынын дүшмәнләринә гаршы барышмазлыгында өз тәчәссүмүнү тапмышдыр. Советләр өлкәсинин кәнч нәслинин фәал hәјат мөвгеји бу мөhкәм идеја-мә'нәви зәмин үзәриндә бәргәрар олур.[1]

Бу сөзләр биз мүәллимләрин hәјат мәрамнамәси кими сәсләнир. Инди кәнчләрин тәрбијәсинә мүсбәт мә'нада тә'сир көстәрмәк үчүн оптимал иш үсулу вә мүхтәлиф васитәләрдән истифадә габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсинин әсасыны тәшкил едир.

10 илдән артыг мүәллимлик фәалиjјәтимдә мән дә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсинә күчлү тә'сир көстәрмәк мәгсәдилә дикәр васитәләрлә јанашы, ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзуларда јаздырдыгым иншалардан да кениш истифадә етмишәм.

Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзуларда иншалар, адәтән, проблем-мүhакимә характери дашыјыр. Шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсини нәзәрә алмагла белә иншалары тәкмилләшмиш програмын тәләбләринә ујғун олараг IV—VII синифләрдә апарырам. Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик иншалар үчүн белә мөвзулар сечирәм: «Фәал олмаг нә демәкдир», «Инсан хошбәхтлији нәдә ахтармалыдыр», «Әсл дост нечә олмалыдыр», «Сән шәhәримизин сабаhыны нечә тәсәввүр едирсән», «Әмәк адамлары нә үчүн севилирләр», «Мән бу сәнәти (пешәни) нәјә көрә даhа чох севирәм», «Hансы сәнәт даhа јахшыдыр», «Кимләр heч вахт унудулмур, heч вахт јаддан чыхмырлар», «Совет вәтәндашы олмаг нә үчүн бу гәдәр шәрәфлидир» вә с.

Бу јазымда hәмин иншалардан јалныз бири—«Совет вәтәндашы олмаг бөјүк шәрәфдир» мөвзусу үзрә апардыгым тәчрүбәдән данышмагы гаршыја мәгсәд гојмушам.

Әввәлчә ону гејд едим ки, бу мөвзуда hәм ичтимаи-сијаси вә hәм дә әхлаги-етик иншалар апармаг мүмкүндүр. Бунлар бир-бирини тамамлаја, шәртләндирә дә билир. Елә бу мүрәккәблији нәзәрә алараг мән hәмин мөвзу үзрә иншалара үч саат вахт ајырыр вә иши ашағыдакы кими планлашдырырам.

БИРИНЧИ ДӘРС.

Мәгсәд: мөвзунун дәрк олунмасы, әсас фикри дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн коллектив шәкилдә иш апармаг, проблем-мүhакимә hаггында шакирдләрә нәзәри мә'лумат вермәк; шакирдләри мүстәгил шәкилдә инша јазмаға hазырламаг.

Т ә ч h и з а т: Әлавә материал кими, Л. И. Брежнев јолдашын «Хам торпаг» әсәринин мүвафиг сәhифәләриндән фрагментләр.

Сонра көрүләчәк ишләри белә мүәјјәнләшдирирәм.

---

[1] h. Ә. Әлијев. Фәал hәјат мөвгејинин формалашдырылмасы, мә'нәви тәрбијәнин тәчрүбәси вә актуал проблемләри, «Азәрбајчан коммунисти» жур., 1979, № 5, сәh. 35.

I. Вәзифәнин гојулушу. Шакирдләри ики саат мүддәтиндә ичтимаи-сијаси мөвзуда, проблем-мүhакимә характерли инша үзәриндә чалышдырмаг. Әввәлчә проблем-мүhакимә анлајышынын нәдән ибарәт олдуғуну тәкрар етмәли, сонра Л. И. Брежнев јолдашын «Хам торпаг» әсәриндән мүвафиг фрагментләр охунмалы, шифаhи шәкилдә шакирдләрин мүhакимә характерли чыхышлары динләнилмәлидир. Инша евдә јазылмаг үчүн нәзәрдә тутулур. Икинчи дәрс исә hазыр иншаларын тәhлилинә вә тәкмилләшдирилмәсинә hәср олунур.

II. Мүәллимин шәрhи. Сиз мүхтәлиф чүр мүhакимә илә практик шәкилдә танышсыныз вә бундан өз иншаларынызда истифадә етмисиниз. Бу характердән олан иншаларла факултатив мәшғәләләрдә мәшғул олмусунуз. «Шәрәфли әмәк—намуслу әмәк» мөвзусунда инша јазаркән «Коммунист» вә «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетләриндән охујуб, мүзакирә етдијиниз мәсәләләр әтрафында сизин о вахткы чыхышларыныз да буну бир даhа сүбут етди ки, сиз мүhакимә-проблем характерли иншаларын нә олдуғуну дүзкүн дәрк едирсиниз. Өзүнүз шаhиди олдунуз ки, белә тәhлил нүмунәләри даhа чох дискуссија характери дашыјыр. О заман «Азәрбајчан пионери» гәзетиндә дәрч олунмуш бир иншаны да охујуб нүмунә кими тәhлил етдик. Hәмин инша белә иди: «Әмәк инсана hава вә су гәдәр лазымдыр, буна шүбhә ола билмәз. Индики дөврдә ишләмәјән адам јохдур. Hамы ишләјир. Лакин бахыр, нечә вә нә чүр ишләјир. Бә'зиләри асан јолла чохлу газанч әлдә етмәк мәгсәдилә чалышырлар. Гоншумузун оғлу кими. О, вәтәндашлары hәм гијмәтдә, hәм дә чәкидә алдадыр.

Еләләри дә вар ки, табечилијиндә оланлардан рүшвәт алмаг, дөвләт малыны өз шәхси малы кими мәнимсәмәклә мәшғулдур. Бунунла белә, о, ад-сан чыхармаға чан атыр. Истәјир ки, әсл әмәк адамлары кими, о да шөhрәтләнсин». Мүәллиф өз иншасыны бу сөзләрлә тамамлајыр: «Мәкәр hәр чүр сахтакарлыгла јоғрулмуш әмәк инсана шөhрәт, башыучалыг кәтирәрми? Әсла јох. Мәним фикримчә, јалныз hалал әмәк, намуслу әмәк инсаны хошбәхт едәр. Буна јүзләрлә нүмунә көстәрә биләрәм...»

Көрүндүјү кими, Сиз јазачағыныз мөвзу үзрә дә өз мүhакимәниздә проблеми үзә чыхармағы, hабелә әсас тезиси дүзкүн мүәјјәнләшдириб, ону мәнтиги ардычыллыгла ајдын ифадә етмәји гаршыныза мәгсәд гојмалысыныз.

III. «Хам торпаг» әсәриндән мүвафиг фрагментләрин охунмасы вә тәhлили. Фрагментләр охунмаздан әввәл, шакирдләрә Л. И. Брежнев јолдашын hәјат вә фәалиjјәти hаггында онун партија вә дөвләт хадими кими, кениш гәлбли бир инсан кими чох көзәл мә'нәви кејфиjјәтләри hаггында, әмәк адамларына көстәрдији аталыг гајғысы барәдә мә'лумат верилир. Гејд олунур ки, Л. И. Брежнев јолдаш коммунизм гуручулуғунда Ленин типли рәhбәр кими, бу күн јорулмадан чалышыр. Онун хатирә әсәрләри кәнч нәслин тәрбијәсиндә чох мүhүм рол ојнајыр. h. Ә. Әлијев јолдашын сөзләри илә десәк, «бу китаблар әсл идеја мәтнлији, идеја мөhкәмлији китабларыдыр». Биз бу китаблардан сәбирлә, әзмлә өјрәнмәклә hәјатда фәал мөвге тута биләрик.

Scanned with ACE Scanner

Биринчи нүмунә.

«Өмрүм боју дәфәләрлә јәгин етмишәм ки, бел гәһрәманлар һә-мишә [illegible] бир гәдәр олараг, тәвазөкардырлар. О гәдәр дә [illegible] [illegible], бир [illegible] әримә, данышыгсыз ишләјирләр. [illegible] мирләр. Онлар ән [illegible] «Дашлы» совхозунун тракторчусу Данил [illegible] вилајәтиндәки [illegible] Совхозун адындан корундују [illegible] Нестеренко да беләләриндән иди. [illegible] саһәсиндә јерләшир. Нестеренко [illegible] ми, о, [illegible] он үч бир [illegible] билдирмишдир. Гаралы [illegible] ахарлары [illegible] ора јетмәк истәдијини [illegible] тракторчулар бригадасы совхозун мәркәзи [illegible] онун ишләдији тракторчулар [illegible] үчүн јанычагсыз [illegible] биләрди. [illegible] саһәдән ајры дүшүб сәһијјәт үчүн [illegible] Жанаспајка чајы дашыб бир тәрәфи [illegible] [illegible] көрә, чајын буну әримәмишди. Тракто-рун [illegible] Нә гәдәр ки, чајын кечирмәк лазым иди. Нестеренко [illegible] лары бир саһәдән о бири саһәјә кечирмәк јолдашларынын көмәк етмиш, [illegible] рәк тәләб олунан бу иши көрмәкдә [illegible]. Амма әријиб су илә [illegible] тракторуну исә һамыдан ахырда сүрмүшдү. Амма әријиб су илә [illegible] түлән буз давам етирмәмишди...

Достлары һәлак олмуш тракторчуну чыхарандан сонра онун чи-биндән Совет Иттифагы Гәһрәманы вәсигәси тапмышдылар. Һәмин вахтадәк совхозда һеч кәс билмәмишди ки, онларын јанында бу чүр адам ишләјир. Мә'лум олмушдур ки, Данил Потапович Нестеренко гәһрәман адына Днепри кечдијинә көрә лајиг көрүлмүшдү. Өлмәз һамыны ишыгат јандырды...

Икинчи нүмунә.

Гәһрәманлыг мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир. Ејни адам һәја-тыны тәһлүкә гаршысына гојараг јанан евә атыла биләр, амма күн-бәкүн көрүлән јекнәсәг бир иши өһдәсиндән кәлә билмәз. Бирдә-лијин гәһрәманлыгы да олур, бүтүн халгын һәјатында ағыр дөврлә-рин гәһрәманлыгы да. Мүһарибә буна мисалдыр. Ади күнләрин гәһ-рәманлыгы да вар. Адамлар башга бир јердә, бәлкә дә асан иш та-пачагларына әмин олсалар да, өзләрини шүурлу вә көнүллү сүрәтдә ағыр ишә һәср едирләр. Белә һесаб едирәм ки, хам торпағын адам-лары гәһрәмандырлар. Онлар илк дөврүн бүтүн мәшәггәт чәтинликлә-ринә таб кәтирмиш, гәтијјән пәвазишкар олмајан бу торпагда сәбр-лә, мәтанәтлә гәрар тутуб мәскән салмышлар.

«Хам торпаг»ын истифадәјә верилмәсинин 20 иллији бајрам еди-лән күнләрдә Алма-Атада мән гәрибә бир инсан—Иван Иванович Иванов һаггында данышмышдым. О, Ленинградда анадан олмуш, мү-һарибә заманы доғма шәһәрини горумушдур. Ағыр јараланмыш, һәр икн ајағыны итирмишдир. Узун мүаличәдән сонра Газахыстана кәл-миш вә һәмишәлик бурада галмышдыр. Бу дијара бағланмыш, ә'ла механизатор олмушдур. Онун дөјүш мүкафатларынын үстүнә әмәк мүкафатлары да кәлмишдир: ики Ленин ордени вә гәһрәманын Гы-зыл Улдузу.

Салондакыларын һамысы гәһрәманы алгышлајырды. Мән дә трибунадан она әл чалырдым. Сонра башга натигләр дә сөз алыб да-нышдылар вә онлардан бири, мәнчә, һәмин әһвалаты тәкрар етди. О да коммунист, ленинградлы, һәр ики ајағыны итирмиш мүһарибә иш-тиракчысы, Хам торпаға кәлиб ән јахшы тракторчулардан бири олан Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адыны алмыш бир адам һаггында данышды. Адыны да деди—Леонид Михајлович Картаузов. Јенидән

һамы вә чаиды. Фикирләширдим: доғрудамы сәһнә бир-биринә бән-зәјән [illegible] ола биләрдиләр. Бәлкә дә мәним тәхәјјүлүмдә гәһрәманын еjни дүз [illegible] Јох, белә билмәз, ахы онун јазыны танырдым.

Фикирләрә Картаузовла марагландым вә мә'лум олду ки, һеч бир сәһв јохдур. Хам торпагда Картаузов да ишләјир, Иванов да. Һәр икисинин талеји бир-биринә охшајыр вә һәр икиси гәһрәмандыр. Мән дејәрдим ки, бу охшарлығын рәмзи мә'насы вардыр. Набат јерә де-јил ки, биздә [illegible] сөзү икидлик рәмзи олмушдур».

Дәрсин бу мәрһәләсиндә нүмунәләрдән һәр биринә мүвафиг ад верилир. Биринчи мәтнә шакирдләр ашағыдакы кими адлар тәклиф едирләр: «Бел инсан, гәһрәман һаггында дүшүнчәләр», «Дөјүш вә әмәк гәһрәманы һаггында дүшүнчәләр», «Дөјүш вә әмәк гәһрәманы», «Мәсур гәһрәман вә тәвазөкар инсан», «Бел јолдаш белә олар».

Икинчи мәтнә исә бу чүр адлар верирләр: «Коммунистләр», «Бел вәтәндашлар һаггында хатирә», «Вәтәнпәрвәр инсан белә олар», «Ики гәһрәман», «Гәһрәманлыг дөјүш вә әмәк чәбһәсиндә јараныр».

Шакирдләрә изаһ олунур ки, үрәји халгына вә доғма Коммунист Партијасына мәһәббәт һисси илә дөјүнән, мә'нәвијјатча белә зәнкин инсанлары совет мәктәби, Ленин комсомолу, Ленин Партијасы тәр-бијә едир. Әбәс јерә дејил ки, халг арасында беләләрини Ленинлән-миш инсанлар адландырырлар.

IV. «Чәмијјәтдә Совет Вәтәнинә хејирли адам олмаг үчүн нечә һәрәкәт етмәк лазымдыр?» мөвзусу үзрә мүһакимә.

(Бу мәрһәлә һәр ики мәтнин дәриндән мәнимсәдилмәси, һәр бир һадисәјә мөнтиги тәһлил вермәк мәрһәләсидир).

Ашағыдакы мүсаһибә шакирдләри мүстәгил мүһакимәләр јүрүтмәјә истигамәтләндирир.

Биринчи мәтн үзрә.

М.—Нә үчүн Нестеренко өз тракторуну Жанаспајка чајынын үзәриндән јолдашларындан әввәл дејил, ахырда кечирмәји гәрара алыр?

Ш.—Нестеренко Совет Иттифагы Гәһрәманы иди. Гәһрәманлар чох вахт Чапајев кими һәрәкәт едирләр.

М.—Белә һалларда сиз нечә гәрар гәбул едәрдиниз?

Ш.—Мән шәхсән онун гәһрәманлығыны тәкрар едәрдим.

М.—Нә үчүн Нестеренко Совет Иттифагы Гәһрәманы олдуғуну јолдашларындан кизләтмишди?

Ш.—Әсл гәһрәман мәһз елә дә етмәли иди. Үмумијјәтлә, гәһрә-манлар садә, тәвазөкар инсанлар олурлар.

М.—Сиз һәјатда белә адамлара раст кәлмишсинизми?

Ш.—Һәјатда белә адамлара раст кәлмишәм. Анчаг әмәк гәһрә-манлары танырам ки, һеч вахт өзүндән дәм вурмур. Јолдашлары-нын ишини тә'рифләјирләр.

Икинчи мәтн үзрә.

М.—Иван Иванович Иванов вә Леонид Михајлович Картаузов нә үчүн Газахыстана кәлмишдиләр?

Ш.—Вәтәнин чағырышына коммунистләр һәмишә биринчи чаваб вермишләр.

М.—Һәр ики ајағыны итирмиш Иван Иванович Иванову механи-затор олмаға вә чәтин иглим шәраитиндә ишләмәјә нә вадар етмиш-дир? Мәкәр о, өзүнә асан бир иш сечә билмәздими?

Scanned with ACE Scanner

Ш. — Гәһрәманлар чәтин ишдән һеч вахт горхмурлар. Асан ишлә мәшғул олмаг гәһрәман адына јарашмыр.

М. — Сиз бу вахта кими һансы чәтин ишдән јанышмысыныз?

Ш. — Мәним көрдүјүм ишләрин һәр бирини бир башгасы да көрә биләрди.

М. — Сиз бу чүр инсанлардан һансы мә'нәви кејфијјәтләри өјрәнирсиниз?

Ш. — Мәним фикримчә, бу ики гәһрәман совет адамынын ән јахшы кејфијјәтләрини өзләриндә топламышлар. Биз, онлардан мәтин ирадәјә малик олмағы, доғма дијарымызы сонсуз мәһәббәтлә севмәји, совет вәтәндашы адынын шәрәфини јүксәк тутмағы өјрәнирик.

Мүәллим мусаһибәни јекунлашдырараг дејир: һаггында данышдығымыз инсанларын кечдији һәјат јолу көстәрир ки, вәтәнпәрвәрлик, коммунизм идеалларына үрәкдән инам, садәлик вә тәвазөкарлыг хамторпагчыларын ән мүһүм мә'нәви кејфијјәтләри олмушдур. Бу мә'нада «Хам торпаг» әсәринин гәһрәманлары илә һәр бир кәнч совет вәтәндашы фәхр едә биләр. Сиз онларын нүмунәсиндә јеткинләшмәли, совет вәтәнинә лајиг бөјүк ишләр көрмәлисиниз. Ахы «Сиз јашлы нәслин ганы илә јоғрулмуш торпағын саһибләрисиниз. Чалышмалысыныз ки, бизим вәтәнимиз даһа зәнкин, даһа гүдрәтли олсун» (В. А. Сухомлински).

V тапшырыг. Дәрсин бу мәрһәләсиндә шакирдләрә ашағыдакы мөвзулар тәгдим олунур: 1) «Совет вәтәндашы һансы мә'нәви кејфијјәтләрә малик олур?», 2) Совет вәтәндашы кими чағырылмаг нә үчүн шәрәфлидир?. 3) «Биз кимләрлә фәхр едә биләрик?».

ИКИНЧИ ДӘРС.

Ишин әсас мәрһәләләри: 1) һазыр материалларла танышлыг. 2) иншаларын формалашдырылмасы, 3) иншаларын тәһлили, 4) иншаларын үзәриндә тәкмилләшдирмә ишләри.

ҮЧҮНЧҮ ДӘРС.

Ишин әсас мәрһәләләри: 1) иншаларын охунмасы вә гијмәтләндирилмәси, 2) нүмунәви иншаларын мүәјјәнләшдирилмәси, 3 нүмунәви инша ичәрисиндән бир һиссәсинин синиф бүллетени, дивар гәзети үчүн мүәјјәнләшдирилмәси, 4) бә'зи иншаларын радио говшағы васитәсилә охунмасынын нәзәрдә тутулмасы вә с. Белә иншалар ичәрисиндән икисини нәзәрдән кечирәк.

1-чи мөвзу: «Әсл совет вәтәндашы нечә олур?»

«Мән бу суала белә чаваб верәрдим: әсл совет вәтәндашынын нечә адам олдуғуну билмәк үчүн нефт мә'дәнләринә, памбыг тарлаларына кетмәк лазымдыр.

Әсл совет вәтәндашыны көрмәк үчүн БАМ-а кетмәли, орада Азәрбајчан комсомолунун нүмајәндәләри илә көрүшмәлисән. Онда көрәрсән ки, әсл совет вәтәндашы нечә олур.

Совет вәтәндашы Алексеј Мересјев кими мөһкәм ирадәјә, Александр Матросов кими чәсарәтә малик оланлара дејилир. Совет вәтәндашы олмаг чох шеј демәкдир. Онлар Днепр биринчи, Жанаспајканы ахырынчы кечмәјин дә мә'насыны јахшы билирләр. Әсл совет вәтәндашы билир ки, о, Вәтәни үчүн чалышдығы кими, Вәтәни дә онун үчүн чалышыр. Әсл совет вәтәндашы мүһарибәләрә нифрәт едир. Лакин мүһарибә заманы өз фәдакарлығы илә ад-сан чыхармағы да бачарыр.

Совет вәтәндашы зәһмәткеш инсанлара дост, залымлара дүшмәндир. Әсл совет вәтәндашынын гәлби көзләриндән охунур. Садәлик, гәлбитәмизлик белә инсанлара хасдыр. Иван Иванович Иванов, Леонид Михајлович Картаузов, Нестеренко вә Рагузова гәһрәманлыг хас олдуғу кими...»

2-чи мөвзу: «Совет вәтәндашы олмаг нә үчүн бөјүк шәрәфдир?» ССРИ вәтәндашы ССРИ-нин вәтәндашы кими јүксәк ады лајигинчә дашымаға борчлудур (ССРИ Конститусијасынын 59-чу маддәсиндән). Бизим һәр биримиз совет вәтәндашы адланырыг. Бунунла, бүтүн намуслу совет вәтәндашлары кими, мән дә фәхр едирәм.

Мәним зәннимчә, совет вәтәндашы олмаг мүгәддәс вәзифә дашымаг демәкдир вә һәр кәсдән сајыглыг тәләб едир. Шәһәримиздә тез-тез харичи турист дәстәләри илә гаршылашмалы олуруг. Онлар бизим һәрәкәтләримизә, давранышымыза көз гојурлар, һәтта бизим һәјат тәрзимизә бөһтан да атыр, гара да јахырлар. Бунунла белә бә'зи адамлар онларын әлләриндән чинси палтарлар аларкән өзләрини нечә алчалтдыглары һагда дүшүнмүрләр.

Әсл совет вәтәндашы харичи туристләрлә гаршылашаркән өз инсанлыг гүрурну итирмир, онларын достчасына суалына достчасына-меһрибанчасына, јох, истеһзалы суалларына мәрдчәсинә-сәртчәсинә чаваб верир. Мән өзүм һәтта белә бир сәһнәник шаһиди олмушам.

Совет вәтәндашы ады белә кәнчләрә јарашыр. Бу ады алмаг һеч кәсә асан көрүнмәсин. Шәрәфли ады һәјатда һәр кәс кәрәк өзү алсын. Нечә ки, «Дәдә Горгуд» дастанларында Дирсә ханын оғлу Буғач адыны газанды.

Мән о адама әсл совет вәтәндашы дејирәм ки, вәтәнин үзәрини гара булудлар аланда нифрәтиндән чошуб дүшмән ганыны ичмәк истәјир. Вуруш мејданына әр оғлу әр кими атылыр, нә'рә чәкиб Короғлу кими мејдан сулајыр.

Мән еләсинә совет вәтәндашы дејирәм ки, әскәрләримизи гәләбәләрдән-гәләбәләрә өз шәхси нүмунәси илә руһландырыб, вурушдуғу «Кичик торпаг»да бөјүк вәтәнимизи горујуб, һазырда бүтүн совет халгынын, һабелә дүнја зәһмәткешләринин севимли рәһбәри олуб вә дејир: «Мүһарибәләр бирдәфәлик арадан көтүрүлмәлидир». Мән һәлә паспорт алмамышам. Лакин индидән Вәтәним, совет халгым үчүн фајдалы инсан олачағыма аид ичирәм!».

Нәтичә е'тибарилә ашағыдакылары дејә биләрик.

1) Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик иншалар һәгигәтән шакирдләрин коммунист тәрбијәсинин формалашмасында чох мүһүм васитәдир. Тәсадүфи дејил ки, нүмунә кими көстәрдијимиз белә иншаларын өзү шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн јүксәлмәсиндән, онларын мә'нәви чәһәтдән јеткинләшмәсиндән хәбәр верир.

2) Тәчрүбәмә әсасән дејә биләрәм ки, ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик инша мөвзуларына мәктәбләримиздә мараг кетдикчә артыр. Имтаһанларда шакирдләрин ән чох бу чүр мөвзуларда мараглы-мәзмунлу иншалар јазмалары да буну тәсдиг едир.

3) Белә иншаларын мүсбәт тә'сири шакирдләрин сијаси әдәбијјаты, журнал вә гәзет материалларыны мүнтәзәм олараг изләмәләриндә, мәктәбин тәдбирләриндә тәшкилатчылыг бачарығы көстәрмәләриндә, ичтимаи-сијаси бајрамларда мүстәгил мә'рузәләр, гәзет мәгаләләри һазырлајыб чыхыш етмәләриндә вә с. мүшаһидә олунур.

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Фәраһим САДЫГОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

ЕСТЕТИК тәрбијә коммунист тәрбијәсинин тәркиб һиссәси олуб бу күнкү коммунизм гуручулуғу дөврүндә кәнч нәслин формалашмасында бөјүк рол ојнајыр.

Ифадәли оху просесиндә бәдии тәсвир васитәләри үзәриндә иш шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Програм үзрә бәдии тәсвир васитәләри һаггында илк мә'лумат шакирдләрә А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсинин тәдриси илә әлагәдар верилир. Бу әсәрин тәһлили заманы бәдии тәсвир васитәләри барәдә, пејзаж һаггында исә нисбәтән кениш мә'лумат вермәк имканынын јарандығы нәзәрә алынмалыдыр. Чүнки һекајә пејзажла башлајыр.

Әли Бајрамлы шәһәриндәки 3 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими Ариф Аббасов һекајәни тәдрис едәркән бу чәһәтә хүсуси диггәт јетирир. О, һекајәнин тәһлили заманы бәдии тәсвир васитәләри һаггында мүхтәсәр данышдыгдан сонра пејзаж һаггында ашағыдакылары шәрһ едир: «Ушаглар, бәдии тәсвир васитәләриндән бири дә пејзаждыр. Пејзаж гејри-мүстәгим мә'на дашыса да, тәбиәт мәнзәрәләринин јазычы аләминдән чыхмыш бәдии тәсвири инсанын зөвгүндә узунмүддәтли изләр бурахыр. А. Сәһһәтин «Јај сәһәри» ше'рини јадымыза салаг:

Од тутуб, гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг,
Шәфәгин гырмызы рәнкилә ишыгланды үфүг.

Көрүн шаир сәһәрин ачылмасыны, үфүгүн ишыгланмасыны бу ики мисра васитәсилә нечә поетик шәкилдә тәсвир етмишдир. Бу мисалларда дан јеринин гызармасы, үфүгүн әлван рәнкләрә бојанмасы кими тәбиәтин е'чазкар мәнзәрәси баһар фәслинә аид пејзаждыр. Бугүнкү дәрсимиздә исә сиз гыш фәслинә аид олан пејзажла таныш олачагсыныз.

«Гышын дондуручу бир күнү иди. Сојуг гылынч кими кәсирди. Көјләр јаслы адамлар кими гара чаршаба бүрүнмүш, дағлар, чөлләр дә аг кәфәнлә өртүлмүшдү...»

Мүәллим кичик парчаны охујаркән, интонасија, фасилә, мәнтиги вургунун көмәјилә мәтндәки фактларын, һадисәләрин, һабелә һәјат вә тәбиәт һадисәләринин вә с. ани мәнзәрәсини шакирдләрин тәсәввүрүндә даһа ајдын чанландырмаға чалышыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, әкәр шакирд һәр охудуғу бәдии әсәрдән зөвг ала билмирсә, демәли, о, әсәрдә тәсвир олунан һадисәләрә дүзкүн мүнасибәт бәсләмир, ону дујмур; беләликлә, һәмин әсәрин мәзмунуну да дүзкүн мәнимсәјә билмир. Мүәллимин дүзкүн, нүмунәви охусу шакирдләри әсәрдә тәсвир олунан һадисәләрдән дүзкүн баш чыхармаға, мүсбәт гәһрәманлара тәрәфдар чыхмаға, онларын севинчи илә севинмәјә, кәдәринә шәрик олмаға, мәнфиликләрә, һагсызлыға, әдаләтсизлијә, зүлмә нифрәт етмәјә сөвг едир.

Мәтнин сонракы һиссәсинә диггәт јетирәк: "... Күчәләрдә кома-кома дуран гарлар үзәриндә гарғалар кәзиширди. Галын палтолу, башлары, ајаглары өртүлү адамлар бәзәкли вә исти отаглардан чыхыб пијада, ја фајтонла раһат-раһат күчәләрдән кечирдиләр. Бу дондуручу гыш, бу јандырычы шахта онлар үчүн әјләнчәдән башга бир шеј дејилди...».

Мүәллим изаһ едир:

— Ушаглар, гышын «сәрт сојуғуну» ифадә едән бу пејзаж әсәрин әсас мәгсәдинә хидмәт едир. Иран Азәрбајчанындан Бакы нефт мә'дәнләринә ишләмәјә кәлмиш һүгугсуз, савадсыз, ачиз вә јарычылпаг Гурбан кишинин һәјат шәраити илә һекајәдә тәсвир олунан «сәрт сојуг» арасында көрүн нечә дә ујғунлуг вар.

V синифдә өјрәнилән әсәрләр ичәрисиндә естетик тәрбијә бахымындан Сәмәд Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Доғма Вәтәнимизи вәсф едән бу поетик симфонија шакирдләрә һәлә биринчи синифдән танышдыр.

Мүшаһидәләрә әсасланараг дејә биләрик ки, бә'зи мүәллимләр бу ше'рин ушаглара таныш олдуғуну биләрәк онун ифадәли охусуна, изаһына, бәдии тәһлилинә сәтһи јанашырлар. Һәр бир сөзүн, мисранын мә'наја мүвафиг интонасија илә ифадәли охунмасына, ше'рдә олан бәдии портретләрин, епитетләрин ушаглар тәрәфиндән дүзкүн гавранылмасына о гәдәр дә мәһәл гојмурлар.

Ариф мүәллим һәмин ше'ри тәдрис едәркән ондакы мүвафиг сөзләри елә интонасија илә, хүсуси авазла ифадә едир ки, бу, шакирдләрә әсәрин естетик мәзијјәтләрини һисс етмәјә вә онун мәзмуну, идејасыны баша дүшмәјә имкан верир. Мүәллим ше'рдәки бәдии парчалары инчәсәнәт әсәрләринин нүмунәләри кими гаврамағы төвсијә едир. Онларын јарадылмасында истифадә олунмуш бәдии тәсвир васитәләри һаггында кениш мә'лумат верир. Ариф мүәллим лөвһәдә:

Чох кечмишәм бу дағлардан,
Дурна көзлү булаглардан —

мисрасыны јазараг изаһ едир ки, ше'рдә «дурна көзлү» ифадәси епитетдир. Сонра о, шакирдләрә ше'рдәки бу кими епитетләри сечиб јазмағы, онларын һансы нитг һиссәләриндән ибарәт олдуғуну көстәрмәји тапшырыр.

Көрүндүјү кими, бурада мүәллим әдәбијјат дәрсләрилә Азәрбајчан дили дәрсләринин гаршылыглы әлагәсини дә унутмур. Бакынын Абшерон рајонундакы Новханы кәнд орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими Талеә Пашајева «Азәрбајчан» ше'рини кечәркән әсәрин үслубунун идеја формасындан асылы олараг ону өзүнәмәхсус авазла охујараг ше'рин естетик гајәсинин гавранылмасына хүсуси сә'ј көстәрир. Ше'рин:

Сыра дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәнзәрәләр
Чејран гачар, чүјүр мәләр.
Нә чохдур ојлағын сәнин,
Аранын, јајлағын сәнин.

— бәндини охујаркән мүәллим мисралара вә бәндләрә мүвафиг интонасија илә көзәллик верир, онларын мәзмунундан асылы олараг сәсини алчалдыб, јүксәлдир, һәзинләшдирир, көврәлдир вә сәсини зөвг охшајычы вәзијјәтә салыр. Бу заман шакирдләрин көзләри өнүн-

Scanned with ACE Scanner

дә санки Вәтәнимизин көз охшајан сыра дағлары, кен дәрәләри, үрәк ачан мәнзәрәләри, чејран гачан дүзләри, чүјүр мәләјән ојлаглары, фаунасы вә флорасы илә фәргләнән араны, јајлағы чанланыр.

Бүтүн бунлар шакирдләри мә'нәви чәһәтдән сафлашдырмаға, онларда үлви дујғулар ојатмаға гүввәтли тә'сир көстәрир.

М. Ибраһимовун «Пәри хала вә Ленин» һекајәсиндә тәбиәт тәсвирләри үстүнлүк тәшкил едир. Истәр мүәллимин нүмунәви охусу, истәр сорғу, јахуд суал-чаваб заманы, истәрсә дә евә тапшырыг верәркән һекајәдәки тәбиәт тәсвирләринин шакирдләрә дүзкүн чатдырылмасы естетик тәрбијә бахымындан чох әһәмијјәтлидир. Бакыдакы 31 нөмрәли орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Таһирә Исмајылова һекајәни тәдрис едәркән әсәрдәки естетик рич'әтләри шакирдләрә чатдырмаг үчүн ифадәли охудан сәмәрәли истифадә едир. О, һекајәдәки тәбиәт тәсвирләрини естетик аһәнклә, һәзин интонасија илә елә бәдии тәрздә охујур ки, шакирдләр өзләрини санки тәбиәтин әсрарәнкиз мәнзәрәләри ичәрисиндә һисс едирләр. Евә тапшырыг верәркән Таһирә мүәллимә шакирдләрә ашағыдакы суаллар әсасында шифаһи чаваблар һазырламағы тапшырыр:

1) Һекајәдә јазычы илин һансы фәслини тәсвир едир?

2) Јазычы нә үчүн баһар фәслинин тәсвиринә хүсуси фикир верир?

3) Тәбиәт тәсвиринин әсәрин үмуми идејасы илә нә кими әлагәси вардыр? (Мүәллим бурада педагожи елмләр намизәди Ағададаш Бабајевин «V синифдә әдәбијјат дәрсләри» адлы методик вәсаитинә әсасланмышдыр).

Бу суаллар әтрафында чаваблар һазырлајан шакирдләрин тәбиәт һадисәләри, вәтән көзәлликләри һаггында мүстәгил фикир сөјләмәк габилијјәтләри инкишаф едир ки, бу да естетик тәрбијә бахымындан чох әһәмијјәтлидир.

Таһирә мүәллимә шакирдләрин бә'зиләринә исә јазылы чаваблар һазырламағы тапшырыр. Мараглыдыр ки, онлар јазылы чаваблары хүсуси графалар үзрә һазырлајырлар. Нүмунә үчүн һәмин шакирдләрдән биринин гејдләри илә таныш олаг.

М. Ибраһимовун «Пәри хала вә Ленин» һекајәси үзрә	
Тәбиәт тәсвирләри	**Гејдләр**
...Јағышлы баһар булудлары һәр тәрәфи исладараг чәкиләр-чәкилмәз кәндин үстүнү вә чыллаг алма бағларыны боз думанлар алырды. Бу думанлар чијни бағларын гуртарачаглы дәрәләрдән, бағларын гуртарачағындакы сонсуз чөлләрдән галхыб кәлирди, кетдикчә гатылашыр, күндүзүн богут ишыгларыны удурду.	**Јазычы бурада баһарын кәлишини тәсадүфән сечмәмишдир. Баһарын кәлиши бағлара, бағчалара өз әтрини сачмыш, Азәрбајчан зәһмәткешләринә исә јени азад һәјат бәхш етмишдир.**

Көрүндүјү кими, шакирдләр мүәллимин сualларына «ади» чаваблар вермирләр. Онлар һәмин суаллар әтрафында дәриндән дүшүнүр вә һәтта шәхси мүһакимә јүрүдүрләр; сечдикләри парчалардакы тәбиәт һадисәләрини өз тәсәввүрләриндә чанландырыр вә онлардан бәдии зөвг алыр, ејни заманда әсәрдә баш верән һадисәләрин һәмин бәдии тәсвирлә нечә әлагәләндирилмәсини дәриндән дүшүнүрләр.

V синифдә тәдрис олунан бәдии әсәрләр ичәрисиндә естетик тәрбијә бахымындан С. Рүстәмин «Чапајев» ше'ри дә чох мараглыдыр. Бу ше'рин тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләр тәшбеһ вә тәкрир һаггында илк мә'лумат алырлар.

Тәшбеһ һаггында нә демәк олар? Тәшбеһ елә бәдии васитәдир ки, онун көмәјилә әшја бәнзәдилән дикәр әшја васитәсилә дәрк едилир:

Чапај кечир һүчума,
Јел кими чума-чума!

Јахуд:

Од ичиндән шир кими чыхды јаралы Чапај.

Бу мисраларда «јел кими», «шир кими» тәшбеһдир.

Чагыл дашлы чајлары Чапајев чапа-чапа,
Кечир, бичир чөлләрдә чар кенералларыны...
Чап, о чапсын, мән чапым, сән чап, гој биз дә чапаг
Чап кәләчәк күнләрин әлиндән севинч гапаг!

мисраларындакы «ч» сәсинин чох ишләнмәси әсәрин мәзмунуна вә руһуна ујғун олараг ше'рин гүввәтли вә аһәнкдар сәсләнмәсиндә хүсуси рол ојнајыр.

Масаллы рајонундакы 5 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Әлимәммәд Һәсәнов «Чапајев» ше'рини тәдрис едәркән бу чәһәти belә изаһ едир: «Ч» сәсинин чох ишләдилмәси ше'рдә тәкрар јох, тәкрир јарадыр. Тәкрир бир сөзүн, јахуд ифадәнин бәдии әсәрдә хүсуси мәгсәдлә гәсдән бир нечә јердә тәкрарындан әмәлә кәлир. Бу үсул илә шаир Чапајевин гәһрәманлығыны, дөјүшкәнлијини вә чәсарәтини даһа образлы вермишдир. Бунларла јанашы, Әлимәммәд мүәллим көстәрир:

Ничат тапмагчын јалныз бир јол вардыр: о да бу чај.

вә ја

Јенидән көрүнмәкчин ат белиндә давада,
Јенидән ојнатмагчын гылынчыны һавада...

мисраларындакы «тапмагчын», «көрүнмәкчин» вә «ојнатмагчын» ифадәләриндә орфографија гајдаларына әмәл олунмадан истифадә едилмәси ше'рдә тәбии һалдыр. Буну мүәллиф ше'рин аһәнк вә вәзнинин позулмамасына көрә етмишдир.

Көрүндүјү кими, шакирдләрин естетик зөвгүнү инкишаф етдирмәкдә бәдии тәсвир васитәләринин мүәллим тәрәфиндән дүзкүн изаһы бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Scanned with ACE Scanner

ҺЕЧА ҺАГГЫНДА БИР НЕЧӘ СӨЗ

Камил ӘЛИЈЕВ

С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

СӘККИЗИЛЛИК вә орта мәктәбләрин IV синфиндә охујан шакирдләрә һеча һаггында да мүәјјән мә'лумат верилир вә конкрет чалышма нөвләри тәтбиг олунур. Бакы мәктәбләриндә педагожи тәчрүбә заманы апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, һәм шакирдләр, һәм дә бә'зи дил-әдәбијјат мүәллимләри дәрсликдәки гыса мә'луматы билирләр. Мәсәлән, IV синифдә дәрс дејән бир нечә дил-әдәбијјат мүәллими илә мүсаһибә заманы мә'лум олду ки, онлар һечанын елми вә әмәли әһәмијјәтини јалныз сөзләрин сәтирдән-сәтрә дүзкүн кечирилмәсиндә көрүрләр.

Һәр бир дәрслик програмын тәләбләри әсасында шакирдләр үчүн јазылыр. Һансы синифдә һансы һәчмдә билик вермәк исә програмда өз әксини тапыр. Мүәллим шакирдләр үчүн јазылмыш дәрсликлә һеч вахт кифајәтләнә билмәз. Тәәссүф ки, мүәллимләр методик әдәбијјатда да һеча һаггында тутарлы мә'лумата раст кәлмирләр...

Али мәктәбләр үчүн јазылмыш дәрслик вә дәрс вәсаитләринин чохунда һеча «нитгин ән кичик парчасы», јахуд «ән кичик тәләффүз ваһиди» кими изаһ олунур, нәдәнсә, дилин структур системи илә бағлы шәкилдә көтүрүлмүр. Һалбуки она ики чәһәтдән јанашмаг даһа доғру олар:

а) һеча нитгин тәләффүзүнү асанлашдыран ән кичик ваһиддир. Бу мә'нада о, «битмиш парча» кими нитг ахыныны «бөләјир», нәфәсалма дарыхдырычы олмур, бә'зән дә тәләффүзүн «там үслубу»на чеврилир. «Там үслуб» чүмләдәки сөзләрин һечалар шәклиндә дејилишиндән доғур, хүсуси мәгсәд дашыјыр, һәр һеча гәсдән вурғу алтына алыныр. Мәсәлән, «Әһмәд сизи чағырырам!» чүмләси белә дејилә биләр: «Әһ-мәд, сизи, чағырырам!». Данышыг заманы тәләффүзүн бу формасына чох аз тәсадүф едилир.

б) һеча сөз структурунун ја өзү, ја да аһәнкдар һиссәсидир. Проф. Ә. Дәмирчизадәнин «Сөзүн бир саит әсасында формалашмыш парчасына һеча дејилир» (Мүасир Азәрбајҹан дили, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1972, сәһ. 101) тә'рифи, бизчә, даһа дәгигдир.

Дилчиликдә сөзә мүхтәлиф көрүм нөгтәсиндән јанашылыр. Буна көрә дә о, фонетик, морфоложи, синтактик вә үслуби јарусларда бир-биринә бәнзәмәјән аспектдә (истигамәтдә) тәдгиг олунур. Сөз лексик

јарусда лүғәт тәркибини, морфоложи вә синтактик јарусларда грамматик гурулушу еһтива етдији кими, фонетик јарусда да дилин сәс системини, бу системин тарихи инкишафынын, мүасир вәзијјәтинин мәнзәрәсини әкс етдирир, мүәјјән дәрәчәдә нәзәрә чарпдырыр. Һечанын гурулушуну, маһијјәтини, елми вә әмәли әһәмијјәтини јахшы дәрк етмәк үчүн биринчи нөвбәдә сөзүн фонетик структуруну билмәк лазымдыр.

Фонетика әсасән дилин сәс системини — «сөзүн мадди габығы» олан фонемләри филоложи, акустик вә функсионал чәһәтдән арашдырыр. Сөзүн «мадди габығы» фонемләрин ганунаујғун бирләшмәси дүзүлүшү демәкдир. Чох надир һалларда бир фонем сөзү тәмсил едә билир (О кәлди). Демәли, һечаја, һәр шејдән әввәл, фонемләрин тәсадүфи јох, ганунаујғун бирләшмәсинин тәзаһүр формаларындан бири кими бахмалыјыг. Һеча систем дахилиндә бир системдир. Дилин структур системиндә онун да өз јери, өз сиглəти вар.

1. Унутмаг олмаз ки, дил системиндә мүһүм рол ојнајан сөзләрин бир гисми бир һечалыдыр. **әл, гол, бу, баш, диш, дил, көз, үз, гаш, ев, мән, сән, биз, сиз, он, јүз, мин** вә с. Бунлар дилин структур системиндә мүәјјән јер тутурса, һеча кими дә мүәјјән рола малик олур. Дикәр тәрәфдән дилимиз азһечалылыгдан чохһечалылыга доғру инкишаф јолу кечмишдир. Бу, о демәкдир ки, гәдим дөврләрдә дилимизин лүғәт тәркибиндә азһечалы сөзләрин сајы чох олмуш, заман кечдикчә бунлардан чохһечалы сөзләр јаранмышдыр. (Мүгајисә ет: **јаз-јазы-јазычы-јазычылыг; гара, гаш, габаг—гарагашгабаг; уча, бој—учабој** вә с.).

2. Сөзүн фонетик јарусдакы һеча структуру илә морфоложи јарусдакы тәркиби бә'зән бир-биринә ујғун кәлир. Бир һечалы көкләрә бир һечалы сөздүзәлдичи шәкилчиләр гошуланда бу чәһәт өзүнү даһа габарыг көстәрир. Мәсәлән: **баш-ла, көз-лә, гуш-чу, јаг-лыг, гыш-лаг, дашлыг** вә с.

Бир сыра һалларда исә һеча структуру сөзүн тәркиб структуруну парчалајыр, јухарыда көстәрдијимиз бәрабәрлик арадан көтүрүлүр (мүгајисә ет: **мәктәб-ә-мәк-тә-бә; боз-ар-бо-зар; аг-ар-а-гар** вә с.).

3. Саит фонем сөзүн һеча структурунда мүһүм рол ојнајараг үч вәзифә дашыјыр:

а) Өзүлә чеврилир. Саит олмаса, сөз һеча структуруна ајрылмаз. Сөздә нечә саит варса, о гәдәр дә һеча дүзүлүшү мөвчуддур; мәсәлән, **и-ки, ди-ли-ши-рин, беш-мәр-тә-бә-ли** вә с.)

б) Һечанын ачыг нөвүнү јарадыр. Бир саитдән ибарәт олан, јахуд сону саитлә битән һечалар белә дир (**а-та, а-на** вә с.)

в) Өртүсүз һеча әмәлә кәтирир—һеча самит фонемлә башланмыр (**от, әл, ун, ил, он** вә с.)

Самит фонемләр саит әтрафында бирләшиб, һечаны ја гапалы (**аг, ал, әл, он, үч** вә с.), ја өртүлү (**бу, вә, ки, гу** вә с.), ја да өртүлү-гапалы (**бир, баш, беш, кәк-лик, мәк-тәб** вә с.) едир.

Дилимиз инкишаф етдикчә сөзләримиз һәм форма, һәм дә мә'нача чилаланыр. Белә чилаланма сөзүн һеча структурунда да өзүнү көстәрир. Белә ки, саитләр мусигили тона малик олдуғу үчүн һечаны рит-

Scanned with ACE Scanner

мик-аһәнкдар парчаја чевирир. Ачыг һечалардакы аһәнк даһа күчлү олур. Өртүлү-гапалы һечалара нисбәтән, өртүсүз һечаларда да аһәнк бир гәдәр фәргләнир. Гәдим дилимиздә олан **улуғ, гапыг, өлүк, тирик, сув, јил, јүз, јилан** вә саир сөзләрин мүасир дилимиздә **улу, гапы, өлү, дири, су, ил, үз, илан** формасында ишләнмәси тәсадүфи характер дашымыр. Фактлар көстәрир ки, дилимиз гапалы һечалылыгдан ачыг һечалылыга, өртүлү һечалылыгдан өртүсүз һечалылыга доғру инкишаф етмишдир.

4. Самитләрин саит әтрафында бирләшмәси сөз структурунун һеча типини әмәлә кәтирир. Бу типләр һечадакы фонемләрин мигдар вә дүзүлүшүнә көрә бир-бириндән фәргләнир. Дилимизин өзүнә мәхсус сөзләри једди һеча типинә ајрылыр. Мүгајисә ет: **о, ол, бу, бир, үст, плов, дөрд,**). Бурадан белә нәтичә чыхармаг олур ки, өз сөзләримиздә саитдән әввәл, јахуд сонра үч самит бир јердә кәлиб тәләффүзү чәтинләшдирмир вә аһәнкдарлығы позмур. Башга дилләрдән алынмыш бә'зи сөзләрдә исә бу гајда көзләнилмир (мәсәлән: **пљаж, спектр** вә с).

5. Сөзүн чохһечалы структуру һансы саитин һансы һечада (әввәлдә, ортада, сонда) чох фәаллыг көстәрдијини—ишләнмә тезлијини дәгигләшдирмәјә имкан верир. Көрүрүк ки, а, ә, и, у, ү саитләри бүтүн һечаларда фәалдыр. о, ө, е саитләри шәкилчи олан һечада һеч ишләнмир, сон һечада исә аз һалларда өзүнү көстәрир. Сөзүн башланғычында **ы** өртүсүз һеча ола билмир.

6. Сөзүн һеча структурунун өјрәнилмәси ондакы вурғунун јерини дәгигләшдирир. Дилдә вурғусуз сөз јохдур. Тәкһечалы сөзләрдә вурғу о гәдәр дә нәзәрә чарпмыр, чохһечалы сөзләрдә исә бир һечаны о бириндән, јахуд башгаларындан фәргләндирир. Азәрбајчан дилиндә адәтән вурғу сөзүн сон һечасы үзәринә дүшүр. Амоним сәчијјәли бир сыра сөзләр исә вурғусуна көрә грамматик вә лексик мә'на фәргинә ајрылыр. Мәсәлән: чәкмә—чәкмә, дондурма—дондурма, кәлин—кәлин, мина—мина, Маја—маја, тула—Тула вә с.

7. Сөзүн кеча структуру ејни заманда поезијамызын вәзн мә'јарыдыр. Ше'римиздәки һеча вәзни мәһз бу структура әсасланыр. Ики һечадан тутмуш он алты һечаја гәдәр көзәл ше'р нүмунәләри әдәбијјатымызын гијмәтли инчиләридир. Мисрадахили бөлкүләр—тәгтләр һечасыз неҹә ајрыла биләр?! Диггәт едәк:

Чох кечмишәм бу дағлардан,
Дурна көзлү булаглардан,
Ешитмишәм узаглардан
Сакит ахан аразлары;
Сынамышам досту, јары. (С. Вурғун.)

Сәккиз һечадан ибарәт олан бу парчада һәр мисра ики тәгти әһатә едир, һәр тәгт исә дөрд һечалыдыр... Демәли, сөзүн һеча структуруну јахшы өјрәнән шакирд ше'римизин бир вәзнини, мисрадахили бөлкүләрини тез гаврајыр, поетик көзәлликдән ләззәт алмағы бачарыр.

Ону да хатырладаг ки, ше'рә мусиги бәстәләмәк сөзүн һеча структуру илә, мисранын дахили бөлкүләри илә даһа чох бағлыдыр. Бәстәкар Ч. Чаһанкиров мәгаләләринин бириндә гејд едир ки, мисралардакы тәгтләр ејни бөлкүлү оланда, мусиги бәстәләмәк асанлашыр, ше'р нәғмәјә чеврилир («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 5-IX 1980).

8. Нәһајәт, сөзүн һеча структуру онун сәтирдән-сәтрә дүзкүн кечирилмәсини тә'мин едир вә јазы мәдәнијјәтинә хидмәт көстәрир. Лакин бу мәсәлә илә бағлы олан ики чәһәти нәзәрдән гачыра билмәрик:

а) сөзүн бир саитдән ибарәт олан әввәлинчи, јахуд сонунчу һечасыны сәтрин ахырында гојмаг вә ја јени сәтрә кечирмәк олмаз;

б) мүрәккәб сөзләр сәтирдән-сәтрә һеча ваһидлији принсипинә көрә кечирилир.

●

БӘ'ЗИ АЛЫНМА СӨЗЛӘРҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Заһид ӘЛИЈЕВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

МӘ'ЛУМДУР ки, һәр һансы бир дилин лүғәт тәркиби бу вә ја дикәр јолла даим зәнкинләшир. Лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси дилин өз дахили семасиоложи ганунаујғунлуглары вә алынма сөзләрин һесабына нәрвәриш тапыр. Јени дејим чаларлары јараныр. Марксист-ленинчи фәлсәфә артыг чохдан сүбут етмишдир ки, дүнјада јалныз өз милли сөзләриндән ибарәт олан саф дил јохдур вә ола да билмәз. Бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, алынма сөз мәсәләси һәр бир дөвр үчүн ән марағлы дилчилик проблемләриндән бири олараг галыр. Бу проблемлә марагланан дилчи алимләр һәмин мәсәләни етимоложи, структур-семантик, функсионал, лексик-тематик бахымдан һәлл етмәјә сә'ј көстәрирләр. Көрүндүјү кими, бу мәсәлә рәнкарәнк вә чохсаһәли дилчилик проблемидир. Индијәдәк јүрүдүлмүш фикирләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, алынма сөз дилдә һәмин сөзүн алынмасына јаранан еһтијачын нәтичәсидир, вә сөз алынмасы мүәјјән бир дилин лексикасы дахилиндә баш верән тәбии һадисәдир.

Һәлә вахтилә В. И. Ленин «Рус дилинин тәмизлији һаггында» мәгаләсиндә јазмышдыр: «Рус дилини биз корлајырыг. Әчнәби сөзләри лүзумсуз јерә ишләдирик. Онлары дүзкүн ишләтмирик. «Недочеты» вә ја «недостатки», ја да «пробелы» демәк мүмкүн олдуғу јердә нә үчүн кәрәк «дефектләр» ишләнсин?.. Әчнәби сөзләри лүзумсуз јерә ишләтмәк әлејһинә мүһарибә е'лан етмәјимизин вахты чатмамышмы?[1] Һәгигәтән мүхтәлиф саһәләрдә мүәјјән анлајыш билдирән сөз-термини дилин өз дахили имканлары һесабына јаратмаг мүмкүн исә, һәмин сөзүн чәтин вариантыны башга дилдән алмагла дили ағырлашдырмағын лүзуму вармы? Әкс тәгдирдә, имкан јохдурса, алынма сөзләр дили рөвнәгләшдирәр, лүғәт тәркибини зәнкинләшдирәр. Елә өз ана дилимизи көтүрәк. Әкәр дилимиздә «чимәрлик», «әјләч», «нәфәслик» вә с. демәк мүмкүндүрсә, нә үчүн «пљаж», «термоз», «форточка» сөзләрини ишләдәк?

Башга инкишаф етмиш дүнја дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә алман, әрәб, фарс вә с. мәншәли сөзләр аз дејил. Бунлар дилимизә ја бирбаша, ја да рус вә ја башга дилләрдән калка јолу

1. В. И. Ленин «Рус дилинин тәмизлији һаггында», Әсәрләри, 30-чу чилд, Бакы, 1952, сәһ. 302—303.

Scanned with ACE Scanner

илә кечмиш сөзләрдир. Гејд едәк ки, алынма сөзләрин әксәријјәти дилимизин һәмин анлајышлара олан еһтијачынын нәтичәсидир.

Алман дилчи алими h. Паулун дедијинә көрә, сөз һәмишә бүтөв шәкилдә башга дилдән алыныр, сөздүзәлдичи шәкилчиләр вә сонлуглар исә heч вахт ајры-ајрылыгда алынмыр.

Алынма сөзләр мүәјјән бир дилдә дәјишикликләрә, јә'ни ассимилјасијаја уграјыр. Һәмин дилин фонетик, лексик вә грамматик системинә ујғунлашыр. Бурадан да **фонетик, морфоложи** вә **орфографик** ассимилјасија терминләри мејдана чыхыр. Бунларын гысача изаһыны верәк.

Фонетик ассимилјасија дедикдә алынма сөзләрин сөзалан дилин тәләффүзүнә ујғунлашмасы нәзәрдә тутулур. Дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олмуш, мәктәб һәјатында вә үмумијјәтлә, күндәлик мәншәтимиздә ишләдилән **кроссворд, шлагбаум** вә с. алман мәншәли сөзләр дилимизин әдәби тәләффүзүнә ујғунлашдырылмышдыр. Һалбуки бу сөзләр алман дилиндә [**дас 'Кројтсворт**] вә [**дер Шлагбаум**] кими тәләффүз едилир. Көрүндүјү кими, алман дилиндә мүрәккәб сөзләр ону тәшкил едән компонентләрин сајындан асылы олараг бир әсас вурғу вә бир нечә көмәкчи вурғу дашыјыр. Лакин ана дилимизә кечән һәмин сөзләр бир вурғу алтында тәләффүз едилир. Гејд етдијимиз [**дас Кројтсворт**] сөзүндә баш верән фонетик дәјишикликләрә диггәт јетирсәк, мараглы дил һадисәсинин шаһиди оларыг. Әввәла, ана дилимизин әдәби тәләффүзүндә дифтонг олмадығындан [о] дифтонгу дәјишикликлә мә'руз галараг [о] кими, данышыгда исә [а] кими, [тс] фонем кими мөвчуд олмадығындан һәмин сәс бирләшмәси [сс] кими тәләффүз едиләрәк дилимизин орфоепик гајдаларына табе етдирилмишдир.

Морфоложи ассимилјасија исә алынма сөзләрин дилин морфоложи системинә табе етдирилмәсидир. Белә ки, јухарыда гејд етдијимиз сөзләрин артиклла ишләнмәси, мүәјјән һал флексијалары, чәм шәкилчиләри гәбул етмәси вә с. алман дилиндә спесифик хүсусијјәтләрдир вә бу хүсусијјәтләр ана дили илә мүгајисәдә фәргләнир. Бу категоријаларын јохлуғу һәмин сөзләрин дилимиздә артикилсиз ишләтмәк зәруријјәтини гаршыја чыхарыр.

Орфографик ассимилјасија исә исимләрин јазылышы илә бағлыдыр. Белә ки, мәсәлән, бизим дилимиздә үмуми исимләр кичик һәрфлә јазылдығы һалда, алман дилиндә чинсиндән вә чүмләдәки јериндән асылы олмајараг, бүтүн исимләр кими, бунлар да бөјүк һәрфлә јазылыр.

Алынма сөзләрин хүсуси бир нөвү тәрчүмә васитәсилә дилә кечән сөзләрдир. Бурада калка јолу илә дилә кечмиш сөзләр нәзәрдә тутулур. Белә сөзләр бирбаша алынма сөзләр дејил, башга дилләрдән мүмкүн гәдәр дәгиг тәрчүмә едилмиш сөзләр вә сөз бирләшмәләридир.

Азәрбајчан дилиндә ишләнән **галстук, пласкарт, курорт, фартук, мүштуг, кроссворд, шлагбаум** вә с. сөзләр алман мәншәли сөзләрдир. Рус дили васитәсилә дилимизә кечмиш вә һал-һазырда ишләнмәкдәдир.

Галстук алманча **«дас һалстух»** сөзүндәндир. Һәрфи тәрчүмәси «боғаз јајлығы» (дәсмал) демәкдир. Мә'лумдур ки, рус дилиндә [h] сәси олмадығындан бу сөз һәмин дилдә «галстук» кими формалашмыш вә дилимизә беләчә дә кечмишдир.

Пласкарт алман дилиндә «ди Платскарте» кими ишләдилир, һәрфи тәрчүмәси «мүәјјән јер үчүн билет» демәкдир. **Курорт** алманча «дер 'Курорт», јә'ни мүаличә јери», **фартук** (дас Фортух» — «өнлүк»; **мүштуг** «дер Мундштук» — «ағыз чубуғу» мә'наларыны верир. **Дер Шлагбаум** «шлаген» вә «дер Баум» сөзләриндән көтүрүлмүшдүр. **Шлаген** дөјмәк, вурмаг; **дер Баум** исә ағач демәкдир; јә'ни вуран, дөјән ағач. **Дер** исә исмин киши чинсинә аид олдуғуну билдирир. Бу, дәмир јолунда машын јолуну кәсән манеәдир. **Дас Кројтсворт** — **кројтсен** вә **дас Ворт** сөзләриндәндир. **Кројтсен** — чап, әјри кәсмәк, **дас Ворт** — сөз демәкдир. **Дас** исә исмин орта чинсә аид олдуғуну билдирир. Бу сөз ана дилиндә елми вә мүхтәлиф мәзмунлу, дүшүндүрүчү «сөз ојуну»ну ифадә едир.

Инди исә мүхтәлиф дилләрдән алман дилинә кечмиш, һәм дә бу вә ја дикәр дәјишикликләрлә дилимиздә ишләнән бә'зи сөзләрин етимолокијасына диггәт јетирәк. Шакирд нитгиндә вә дәрсликләрдә белә сөзләрлә растлашаркән дил мүәллимләри етимоложи тәһлилдән јери кәлдикчә истифадә едә биләрләр.

Иран дилиндән алман дилинә кечмиш сөзләр:

«Дер Базар» — базар, **«Дер Киоск»** — көшк, **«дер Шах»** — шаһ, **«ди Караване»** — карван, **«дер Парадиис»** — чәннәт, **«дер Паша»** — паша вә с.

Әрәб дилиндән алман дилинә кечмиш сөзләр:

«Дер Адмирал» — адмирал, **«ди Алгебра»** — чәбр, **«дер Атлас»** — атлас, **«дер Зултан»** — султан вә с.

Түрк дилиндән алман дилинә кечмиш сөзләр:

«Дер Еффенди» — әфәнди, **«Дер Отамане»** — атаман, **«Дер Дервиш»** — дәрвиш вә с.

Американ дилиндән алман дилинә кечмиш сөзләр:

«Дер Какао» — какао, **«Ди Шокаладе»** — шокалад вә с.

Көрүндүјү кими, ајры-ајры дилләрдән алман дилинә кечмиш сөзләрин бөјүк әксәријјәти бизим дилимизә дә бу вә ја дикәр јолла дахил олуб. Буну нәзәрә алараг мүәллим тә'лим просесиндә алынма сөзләрин етимолокијасы үзәриндә иш апараркән онларын ајры-ајры дилләрдә јазылышы вә дејилиш фәргләрини шакирдләрә имкан дахилиндә изаһ етмәјә сә'ј көстәрмәлидир.

Јухарыда дедикләримиздән белә гәнаәт һасил олур ки, алынма сөзләрин мүхтәлиф ассимилјасијаја уғрамасы онун јени дил мүһитиндә растлашдығы дәјишикликләр просесиндән ибарәтдир; бу заман јени алынмыш сөз мүәјјән мүддәт әрзиндә сөзалан дилдә јени форма вә мәзмун кәсб едир, вәтәндашлыг һүгугу газаныр вә һәмин дилин лүғәт тәркибиндә мөһкәмләнә билир.

●

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ЧОХМӘ'НАЛЫЛЫГ

Зијәддин ГУРБАНОВ

филолокија елмләри намизәди,
Кировабад ДПИ-нин баш мүәллими

БӘДИИ үслубда чанлы данышыгда, еләчә дә диалектик вә шивәләрдә кениш ишләнән чохмә'налылыг (полисемантика) дилин бәдиилијини, образлылығыны артырыр.

Чохмә'налылыг сөзүн бирләшмә тәркибиндә мәчазлашмасы илә бағлыдыр. Мүәјјән бир сөз мә'насыны кенишләндирир, даһа инчә вә

Scanned with ACE Scanner

дәгиг мә'налар ифадә едир. Лакин сөзүн лексик мә'налары ичәрисиндә онун бири (илк, башланғыч, һәгиги мә'на) әсас тәшкил едир, галан мә'налар исә бу әсас мә'на әтрафында чохмә'налылыг әмәлә кәтирир. «Сөзүн чохмә'налылығы онун елә бир хүсусиjјәтидир ки, бунун сајәсиндә еjни бир сөз умуми дајаг мә'насы илә бирләшән бир нечә мә'наја малик олур» (В. И. Кодухов. Лексико-семантические группы слов, М., 1955, сәh. 24). Шүбһәсиз, әксәр һалларда бу әсас мә'на — номинатив мә'на сөзүн илк мә'насыны тәшкил едир.

Проф. С. Чәфәров Азәрбајчан сөзләринин ән гәдим заманлардан чохмә'налылыг хүсусиjјәтләринә малик олдуғуну гејд едир вә «түркүн сөзү» ифадәсинин мәһз бунунла бағлы олдуғуну көстәрир (С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1970, сәh. 18). Мәсәлән, **су, ишыг, гара, кағыз, ол, үрәк, бүзмәк, ачылмаг** вә с. кими сөзләр һәм тәкликдә, һәм дә фразеоложи бирләшмәләрин тәркибиндә бир сыра мә'налара маликдир. Бунлардан әдәби дилдә, чанлы данышыгда, диалект вә шивәләрдә **су** вә **кәзмәк** сөзләринин бир нечә мә'насыны гејд едәк:

1) **Су** — ичилән тәбии су;
2) **су** — бош, сәфеһ, ағылсыз (кәлләси судур);
3) **су** — бош сөз, мә'насыз сөз јығыны (әсәрин сују чохдур) вә с.
1) **Кәзмәк** — доланмаг, кәзинтијә чыхмаг;
2) **кәзмәк** — ахтармаг, арамаг;
3) **кәзмәк** — севишмәк, сирдашлыг;
4) **кәзмәк** — веjлләнмәк, авараланмаг, орда-бурда күн кечирмәк вә с.

Көрүндүјү кими, сөзләрин чохмә'налылыг кәсб етмәси, әсасән, онларын мәчази мә'наја кечмәси илә бағлыдыр. Белә ки, сөз мә'чази мә'нада ишләнәркән, онун әсас мә'насындан әлавә, јени мә'на чаларлыглары әмәлә кәлир. Һәр бир сөз мәчазилик әсасында дәфәләрлә башга-башга мә'наларда ишләнә билдикчә онун мә'налары чохалыр вә нәһајәт, чохмә'налы сөз олур (Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Современный русский язык. М., 1957, сәh.19). Сөзүн мүхтәлиф мә'налара малик олмасына бахмајараг, мәтн онун мә'насыны конкретләшдирир.

Сөзүн чохмә'налылығынын ики истигамәтини гејд етмәк лазымдыр:

1) Бир гисм мә'налар сөзүн илк һәгиги (номинатив) мә'насындан о гәдәр араланыр вә елә танынмаз шәклә дүшүр ки, нәтичәдә лексик омонимләр јараныр.

2) Мүәjјән сөзүн кәсб етдији бүтүн мә'налар онун илк, әсас мә'насындан о гәдәр дә араланмыр вә јалныз мәтн дахилиндә чохмә'налылыг билдирир. Демәли, сөзүн инкишафы илк мәрһәләләрдә чохмә'наолан, лакин мүстәгил лексик ваһидә чеврилмәјән чохмә'налы сөзләр јарадыр, сон гәт'и мәрһәләдә исә омонимләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән, «јемәк» фе'линин ифадә етдији ашағыдакы мә'налар омонимијаја дејил, чохмә'налылыға мисал ола биләр:

1) Хөрәк **јејилди;** 2) Бычағын учу **јејилди** (сүртүлдү мә'насында); 3) Јетимин ниjјәти баш **јејәр;** 4) Јүз јаман **јејәнин** олсун, бир јаман дејәнин олмасын вә с.

Лакин ашағыдакы сөзләр илк мә'насына көрә еjни көкдән төрәсәләр дә, мүстәгил мә'налар кәсб едир; һәм мәтн дахилиндә, һәм дә ајрылыгда хүсуси мә'на дашыјыр вә омоним кими сәсләнир:

1) **горхаг** — ваһимәләнән, агчијәр, горхаг адам; **горхаг** — кичик, балача (бу гузу о гузудан бир гәдәр горхагдыр — данышыг дилиндә);

2) **вурмаг** — зәрбә ендирмәк; **вурмаг** — ички ичмәк (әсасән, чанлы данышыгда);

3) **һаваланмаг** — пәрваз етмәк, учмаг (гушлар һаваланды); **һаваланмаг** — ағлыны итирмәк, дәли олмаг (данышыг дилиндә).

Сөзләрин чохмә'налылығы тарихи һадисәдир. Бундан классик Азәрбајчан шаирләри бөјүк бәдии тәсвир васитәләриндән бири кими усталыгла истифадә етмишләр. Гөвси вә Саиб Тәбризинин әсәрләриндә белә сөзләрдән бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

Дивано. Бу сөз, умумиjјәтлә, бүтүн классик шаирләрин дилиндә ики мә'нада ишләнмишдир: а) «ағлыны итирмиш адам»; б) «дәрин еһтирасла севән ашиг».

Гөвси ше'риндә бу сөз һәр ики мә'нада ишләнмишдир:

1) Бир-биринин һалыны сормаг кәрәк **диванәләр,**
Вер хәбәр Гөвсидән, еј сәһра, доланым башына.
2) Дилдән-дилә дүшдүм дили-**диванәдән** өтрү.
Вурдум өзүм одлара пәрванәдән өтрү.

Диванә сөзү биринчи мисалда д ә л и, м ә ч н у н, икинчи мисалда исә с е в ә н, а ш и г, в у р г у н мә'насында ишләнмишдир. Ашыг ше'риндә вә чанлы халг дилиндә «дәли-диванә» синоним бирләшмәси кениш даирәдә ишләнмәкдәдир.

Әсәр. Бу әрәб мәншәли сөз елми вә бәдии ә с ә р, и з, т ә' с и р, н и ш а н ә, ә л а м ә т вә с. мә'наларда ишләнмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, **әсәр** сөзү һәмин мә'налары инди дә сахламагдадыр. Мисаллар:

Әсәрсиз аһыма сән веркилән **әсәр,** јарәб.
Бу нәхли гојмакилән бојлә бисәмәр, јарәб. (Г ө в с и.)
Бу рәнк әкәр әридир таби, шө'ләји-гәм ону.
Галырмы Гојсији-битабдан **әсәр,** јарә?
Һәрчәнд гулаг тутмаја кимсә сән, еј неј,
Сән налөвү аһ ет ки, **әсәр, бкәсәр** олмаз. (Г ө в с и).
Чохдур һәвәс әрбаби, вәли ашиги-садиг.
Аздыр, нечә ким нәгмеји-тәр чох, **әсәр** аздыр. (Г ө в с и.)

Биринчи мисалдакы **әсәр** сөзү т ә' с и р, икинчи мисалда н и ш а н ә, ә л а м ә т, и з, үчүнчү мисалда с ә н ә т, м ә һ с ул, дөрдүнчү мисалда исә с ә н ә т әсәри мә'насында ишләнмишдир. Сәнәт әсәри мә'насы о бири мә'наларла (чохмә'налылыгла) омонимлик кәсб едир.

Чохмә'налылыгла омонимлик бир-бири илә үзви шәкилдә әлагәдар олдугу үчүн, бә'зән бунларын сәрһәддини мүәjјәнләшдирмәк чәтин олур. Чүнки омонимијанын өјрәнилмәси просесиндә тәдгигатчы даһа мүрәккәб вә һәлледилмәмиш бир мәсәлә илә, омонимликлә сөзүн чохмә'налылығыны фәргләндирән конкрет үсулларла гаршылашмалы олур.

Үмумиjјәтлә, омонимликлә чохмә'налылыг үзви сурәтдә әлагәли олса да, бунларын арасында фәргли чәһәтләри дә инкар етмәк олмаз. Омоним сөзләр үмуми семантик дајаг мә'насына малик олмур. Омонимликлә чохмә'налылығын фәрги дә елә бундан ибарәтдир ки, чохмә'налылыгда онун бүтүн мә'налары үмуми бир дајаг мә'насы илә

бирләшир, омоним сөзләрдә исә белә *ү м у м и, б и р л ә ш д и р и ч и м ә' н а* олмур. Дилдә омонимләр дә, һәр шејдән әввәл, елә чохмә'налылығын парчаланмасы јолу илә, сөзүн дахилиндә ики мүстәгил номинатив мә'нанын јаранмасы јолу илә мејдана чыхыр.

Гијамәт. Бу әрәб мәншәли сөз дини-мөвһуми бир термин кими, һәм **мәшһәр** мә'насыны, һәм дә **јаман, бөјүк, гәрибә, дәһшәтли, е'чазкар** вә с. мә'наларыны билдирир:

Пәрванә кими шәм'ләри башыма јығдын,
Еј налеји-хунин, нә **гијамәт** әсәрин вар. (Гөвси)

Көстәрилән мисалда **гијамәт** сөзү **е'чазкар** мә'насына кәлир. Ашағыдакы бејтдә исә һәмин сөз һәм илк мә'насында, һәм дә мәһшәри, һәм дә **гијамы** ифадә едир:

Нә сәркеш шө'ләдир бу вәһ, бу нә гәдду, нә гамәтдир,
Гијамәтләр гијамындан гијам етмиш, **гијамәтдир.**

XVII әср Азәрбајчан әдәби дилиндә Азәрбајчан сөзләринин чохмә'налылығы даһа кенишдир. Тәкчә «тутмаг» фе'линин чохмә'налылығына нәзәр салаг; бу сөз мәтндә бир сыра мәчази вә һәгиги мә'налар јарадыр:

1) Хар **тутма,** көвһәри-ашкини котүр торпагдан
Ким, онун һәр гәтрәси дәрјаји-үммандан кәлир. (Гөвси).

2) Әдәб бир јанә, ол бир јанә ким, мәстәм, әлим **тутмаз,**
Кәсилсин әлләри, еј бағбан, һәр ким ки, күлчиндир. (Гөвси).

3) Һәрчәнд гулаг **тутмаја** кимсә сәнә, еј неј,
Сән наләву аһ ет ки, әсәр биәсәр олмаз. (Гөвси.)

4) Олур һәрчәнд чан ширин, вәли чанан јери **тутмаз,**
Бир-ики-үч нәфәс бир өмри-чавидан јерин **тутмаз.** (Гөвси).

Бу нүмунәләрин биринчисиндә тутмаг фе'ли **сајмаг, һесаб етмәк,** икинчисиндә **көмәк етмәк, әл тутмаг, мадди јардым көстәрмәк, борч вермәк,** үчүнчүсүндә **динләмәк, гулаг асмаг,** дөрдүнчүсүндә исә **əвəз етмәк, бәрабәр олмаг, өдәмәк** мә'насында ишләнмишдир.

Үмумијјәтлә, гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн инкишаф мәрһәләләриндә әксәр Азәрбајчан сөзләри чохмә'налы характер дашымыш, хүсусән бу чәһәтдән исимләр вә фе'лләр даһа зәнкин олмушдур. Бу чохмә'налылыг мәчази јолла мејдана чыхараг мүхтәлиф лексик мәзмунлар ифадә едир.

●

ГЫСА СӘТИРЛӘР...

ДҮНЈАДА НӘ ГӘДӘР МИЛЛӘТ ВАР

Һазырда планетимиздә әһалисинин сајы милјондан чох олан 260 халг вардыр ки, бу да дүнја әһалисинин 96 фаизини тәшкил едир. Әһалисинин сајы 100 миндән милјона гәдәр олан даһа 300 халг вардыр. Бу исә планетимизин әһалисинин 3 фаизидир. Бундан башга, әһалиси јүзләрлә, онларча һесабланан 1300 кичик халг вә гәбилә вардыр.

РУС МӘКТӘБЛӘРИ ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ПРОГРАМЫНЫ ТӘКМИЛЛӘШДИРМӘЈИН ӘСАС ПРИНСИПЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Әнвәр АББАСОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

СОВ.ИКП XXVI гурултајынын материалларында өлкәмизин ичтимаи һәјатынын бүтүн саһәләриндә — игтисади, сосиал-сијаси вә мә'нәви саһәләрдә әлдә едилмиш наилијјәтләр әсаслы шәкилдә тәһлил едилмишдир. О чүмләдән тә'лим-тәрбијә саһәсиндә мүвәффәгијјәтләрдән данышылмыш, мәктәб програм вә дәрсликләри илә бағлы чидди мәсәләләрин өз һәллини көзләдији гејд едилмишдир: «Мәктәб програмларынын вә дәрсликләринин кејфијјәти јахшылашдырылмалыдыр. Дүз дејирләр ки, бунлар һәддиндән артыг мүрәккәбләшдирилмишдир. Бу, тә'лими чәтинләшдирир, ушагларын наһаг јерә һәддиндән артыг јүкләнмәсинә сәбәб олур. Маариф Назирлији, Педагожи Елмләр Академијасы бу вәзијјәти дәрһал дүзәлтмәлидирләр» (Л. И. Брежнев).

Көрүндүјү кими, гурултај орта мәктәб фәнләри тә'лиминин мәзмунунда, хүсусән програм вә дәрсликләр үзәриндә чидди дәјишикликләр апарылмасы вәзифәсини гаршыја гојмушдур. Бу тәләб дикәр фәнләр кими, шүбһәсиз, тә'лими рус дилиндә олан мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дили үзрә програм вә дәрсликләрин јенидән тәкмилләшдирилмәсинә дә аиддир.

Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дилиндән мөвчуд програмлар индијәдәк тәдрис ишинин тәшкили вә апарылмасында мүәјјән рол ојнамышдыр. Лакин сон илләрдә бу фәннин тәдриси вәзијјәтинин дәриндән өјрәнилмәси, фактларын тәһлили көстәрир ки, һәмин програмларын мәзмуну вә гурулушу һазыркы тәләбләрә кифајәт дәрәчәдә чаваб вермир. Онун үмуми системини әсаслы сурәтдә јениләшдирмәјә чидди еһтијач вардыр.

Апарылмыш тәдгигатлара вә әлдә едилмиш тәчрүбәләрә әсасән һәмин фәнн үзрә програмларын тәкмилләшдирилмәсиндә башлыча олараг ашағыдакы принсипләри әсас тутмаг тәклиф олунур.

1. Нитг инкишафы үзрә ишләрин сәмәрәли тәшкили үчүн тәхмини мөвзуларын мүәјјәнләшдирилмәси принсипи.

2. Дил материалларынын (грамматик материалларын) верилмәсиндә ана дилинә ујғунлуғун нәзәрә алынмасы принсипи.

3. Тә'лим материаллары үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләрин конкрет һәчминин мүәјјәнләшдирилмәси, шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун олараг онларын диференсасија едилмәси принсипи.

Scanned with ACE Scanner

Мә'лум олдуғу үзрә, оху икинчи дилләрин тәдрисиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Әввәлләр она тәкчә шифаһи нитги сүр'әтләндирән васитә кими бахылырды. Һазырда исә методистләр ону ејни заманда шифаһи нитгин тә'лим васитәси кими гијмәтләндирирләр; 1) шифаһи нитгин тәкмилләшдирилмәси вә мотивләшдирилмәсиндә; 2) нитг материалларынын мөһкәмләндирилмәсиндә; 3) нитгин зәнкинләшдирилмәсиндә мүһүм рола малик олдуғуну гејд едирләр[1].

Оху үзрә ишин сәмәрәли тәшкили вә апарылмасы үчүн мәтнләрин мүәјјән олунмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Она көрә дә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә оху үзрә иш апармаг үчүн мөвзуларын тәхмини олараг мүәјјәнләшдирилмәси програмын тәртибиндә башлыча принсипләрдән бири кими нәзәрдә тутулмалыдыр. Бу заман аилә, мәктәб, тәбиәт, инсан әмәји, идман, вәтән, бајрам вә с. мөвзулар диггәт мәркәзиндә сахланылмалы, тематиканын системләшдирилмәсиндә онлардан мүәјјән ардычыллыгла истифадә олунмалыдыр.

Тәчрүбәләр көстәрир ки, мөвчуд програмларда бу иш саһәсинин әһатә олунмамасы тә'лим просесиндә онун практик әһәмијјәтини азалтмагла јанашы, дәрсликләрин тәртибиндә дә пәракәндәлијә кәтириб чыхармышдыр. Она көрә дә програмы әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирәркән һәмин принсипә чидди риајәт етмәк хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу, оху материалларынын сечилмәси, тәртиби бахымындан дәрслик мүәллифләринин дә ишини јүнкүлләшдирәр, оху мәтнләринә верилән тәләбләри мүәллим ајдын һисс едә билир вә о, лазым кәлдикдә, һәмин тәләбләрә ујғун өзү дә мәтнләр сечмәкдә мүстәгил фәалијјәт көстәрмәк имканы әлдә едир.

Мәтнләри, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәкдә мүвафиг дидактик имканлара малик олмасы бахымындан, синифләр үзрә консентрик принсип әсасында системләшдирмәк лазымдыр. Бунун үчүн исә һәр синиф үзрә мүәјјән һәчмин көзләнилмәси, шакирдләрин гаврама имканлары вә јаш сәвијјәләри әсас тутулмалыдыр.

Мәтнләр һәм дә икинчи дили өјрәнән шакирдләрин тәрбијә ишинин системли апарылмасында, онларда әмәјә коммунист мүнасибәти, совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији кими әхлаги кејфијјәтләрин формалашмасында әһәмијјәтли рол ојнајыр. Одур ки, мөвзуларын мүәјјәнләшдирилмәси заманы мәтнләрин идеја-сијаси вә әхлаги чәһәтдән тәләбләрә чаваб вермәсинә диггәти артырмаг лазымдыр.

Програмын тәртибиндә дил материалларынын ана дили илә ујғун-
луғунун көзләнилмәси әсас принсипләрдән бири кими нәзәрә алын-
малыдыр. Гејд едәк ки, бу мүлаһизә јалныз IV—VIII синифләрдә грам-
матик материалларын әһатәси системинә аиддир. Чүнки бу консен-
трдә ана дили бир систематик курс кими тәдрис олунур. II—III си-
нифләрдә мүәјјән грамматик фактлар үзрә (грамматик билик вермә-
дән) илкин бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасы, IX—X синифләрдә

1. С. Ф. Шатилов, Методика обучения немецкому языку в средней школе, Учеб. пособие для студентов фак. и ин-тов иностр. яз. Л. Просвещение, 1977, сәһ. 160.

исә өјрәдилмиш грамматик материалларын практик истигамәтдә тәкрары (чалышмаларла) нәзәрдә тутулдуғундан онларда һәмин принсипә әсасланмаг мүмкүн дејил.

Әлбәттә, ана дилинә ујғунлуг принсипи әсасында лингвистик материалларын верилмәсиндән белә нәтичә чыхармаг олмаз ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә нәзәрдә тутулмуш ејни характерли материаллар ана дилинә мүвафиг һәчмдә верилмәлидир. Орада елә дил материалларындан истифадә едилмәлидир ки, онлар практик дилин өјрәдилмәсиндә ачар ролу ојнајан лазымлы, ән зәрури грамматик анлајышлары әһатә етмиш олсун.

Програмын мәзмунунда ана дилинә ујғунлуг принсипинин нәзәрә алынмасы онун дидактик әһәмијјәтини ики чәһәтдән артырыр.

1) Азәрбајчан дилинин практик истигамәтдә тәдрис олунмасы имканларыны кенишләндирир.

2) Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын ана дили әсасында сәмәрәли вә даһа мүвәффәгијјәтлә мәнимсәнилмәсини тә'мин едир.

Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили програмынын тәртибиндә
башлыча принсипләрдән бири дә тә'лим материаллары үзрә билик,
бачарыг вә вәрдишләрин конкрет һәчминин мүәјјәнләшдирилмәси,
шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун олараг онларын диференсасија
едилмәсидир.

Мә'лум олдуғу кими, бүтүн тә'лим фәнләри үзрә програмларын
тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. Бу мәг-
сәдлә онларын мәзмуну илә јанашы, гурулушунда да бә'зи дәјишик-
ликләр апарылмышдыр. Мәсәлән, шакирдләрин билик, бачрыг вә вәр-
дишләринә верилән тәләбләрин һәчми дә програмларда өз әксини
тапмышдыр. Бу кими принсипиал дәјишикликләри рус мәктәбләри
үчүн Азәрбајчан дили програмынын тәкмилләшдирилмәсиндә дә нә-
зәрә алмаг вачибдир.

Апарылмыш мүшаһидәләр әсасында белә бир нәтичә әлдә един-
мишдир ки, республиканын рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилини
практик чәһәтдән билмәләри бахымындан шакирдләрин тәркиби чох
мүхтәлифдир. Бу мүхтәлифлик ајры-ајры шәһәр вә рајон мәктәблә-
риндә, һәтта синифләрин дахилиндә өзүнү ајдын бүрузә верир. Бу
гејри-бәрабәрлик бә'зән о дәрәчәдә кәскин шәкилдә тәзаһүр едир ки,
мүәллимләр тәдрис просесинин тәшкилиндә чидди чәтинликләрлә
гаршылашмалы олурлар. Ваһид програм үзрә нәзәрдә тутулмуш тә'-
лим материаллары вә гаршыја гојулмуш тәләбләр республиканын
мүәјјән шәһәр вә рајонларында асан һесаб олундуғу һалда, дикәрлә-
риндә һәддиндән артыг чәтинлик төрәдир. Белә һалларда шакирдләр
бу дили өјрәнмәјә аз һәвәс көстәрирләр. Онларын фәннә олан мара-
ғы зәифләјир. Вәзијјәтин белә олмасы истәр-истәмәз тәләб едир ки,
дили практик чәһәтдән јахшы билән шакирдләр үчүн нәзәрдә тутул-
муш билик, бачарыг вә вәрдишләрин програмда диференсасијасы
апарылсын.

Күман етмәк олар ки, гејд етдијимиз мүлаһизәләр програмын
әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмәсиндә фајдалы олачаг.

Scanned with ACE Scanner

ЈОХЛАМА ИМЛАЛАР ҮЧҮН МӘТНЛӘР

МӘЧМУӘМИЗИН редаксијасына көндәрилән мәктубларын бир чохунда мүәллимләримиз «Имла мәчмуәси»ндән бөјүк корлуг чәкдикләрини гејд едирләр. Рәсми јығынчагларда да онлардан бу барәдә тез-тез шикајәтләр ешидилир. Әслиндә буна онларын һаггы вар. «Имла мәчмуәси»нин сон варианты 1971-чи илдә чап олунмушдур. Онун нүсхәләринә инди чох аз-аз мүәллимдә тәсадүф етмәк олур. Өзү дә һәмин вариантдан јени програмын тәләбләри бахымындан истифадә едилмәси бөјүк чәтинлик јарадыр. Кеч дә олса «Маариф» нәшријјаты IV—VIII синифләр үчүн имла мәтнләри мәчмуәсини чап етмәји кәлән илин нәшријјат планында нәзәрдә тутмушдур.

Мүәллимләрин, хүсусән јохлама имлалар үчүн мәтнләр сечмәкдә чидди чәтинликләрлә гаршылашдығыны нәзәрә алараг, онлара мәчмуәмиз васитәсилә һеч олмазса һәр јохлама үчүн бир мәтн нүмунәси тәгдим етмәји мәгсәдәујғун һесаб етмишик. Зәнн едирик ки, бу, тәкмилләшдирилмиш програмларла ишләмәкдә онларын фәалијјәтинә аз-чох әмәли көмәк көстәрмәк бахымындан фајдалы олачагдыр. Хүсуси олараг нәзәрә алынмалыдыр ки, бурада мүәллимә тәгдим олунан мәтнләрә вачиб шәрт кими јанашылмамалыдыр. Мүәллим өз мүлаһизәсинә әсасән јохлама имлалары тамамилә башга мәтнләр үзәриндә дә апара биләр.

Тәгдим етдијимиз дидактик материалларда мәчмуәмизин «Консултасија» рубрикасы алтында верилмиш јохлама јазыларын мигдарына аид нормалар әсас тутулмушдур.

Бурадакы јохлама јазы нүмунәләриндә IV синиф әһатә олунмамышдыр. Һәмин синифләр үчүн лазыми материаллары мүәллим мәчмуәмизин 1977-чи ил 3-чү вә 1979-чу ил 1, 4-чү нөмрәләриндә чап олунмуш имла мәтнләриндән сечә биләр.

V СИНИФ

I РУБ. **IV синифдә кечилмишләрин тәкрары үзрә.**

НЕФТ МӘ'ДӘНЛӘРИНДӘ.

Петербургда зәһмәткешләрин азадлыг бајрағы учаланда Бакы фәһләләри дә Владимир Илич Ленинин сәсинә сәс вердиләр.

1920-чи илин ијул ајы иди. Уста Достәли Балаханыда биринчи совет гујусуну газды. Һәмин күн Киров вә Нәриманов јолдашлар бура кәлдиләр. Онларын јанында биринчи желонка гујуја салынды. Нәриман Нәриманов јолдаш әјилиб бармағыны нефтә батырды вә сонра үзүнү уста Достәлијә тутуб сорушду:

— Уста, бу нефт киминдир?

— Кимин олачаг, јолдаш Нәриманов, фәһләләрин!

Нәриманов јолдаш бу чавабдан разы галараг устанын сөзләрини Киров јолдаша тәрчүмә етди.

Нәриман јолдаш чох садә вә меһрибан адам иди. О, фәһләләрин јени һәјаты, Балаханынын кәләчәји һаггында хејли сөһбәт етди. Нәриман јолдаш деди:

— Ленинин арзусу Бакы фәһләсини варлы, мәдәни вә хошбәхт көрмәкдир. Кәлин әл-әлә вериб о күнләри јахынлашдыраг.

Лексика вә фразеолокија үзрә.

БҮРКҮДӘН СОНРА.

Јајын ахырлары иди. Галаг-галаг ахышыб кәлән гара булудлар тызмар күнәшин габағыны тутмушду. Гәфилдән башлајан шиддәтли јағыш шәһәрә бир јүнкүллүк, сәринлик кәтирди. Күчәләр боју шырылты илә ахан сулар адама ләззәт верирди. Ағыр вә үзүнтүлү бүркүдән сонра әзәмәтли шәһәр санки дојунча чимиб судан чыхмышды. Евләр, күчәләр вә бағлар даһа да көзәл вә гәшәнк көрүнүрдү. Тоз-торпағы јујулмуш асфалт күчәләр атлас кими ишылдајырды. Ағачлар јај узуну тоздан чиркләнмиш палтарларыны суја чәкмишдиләр. Јашыл јарпаглар, әлван чичәкләр дамчылардан өзләринә бәзәк вурмушду. Узун заман һамар көрүнән Хәзәрдә бир һәјәчан башланмышды. Сәрин һава ачыг гапы-пәнчәрәләрдән бакылыларын* евләринә долур, хош бир сәринлик кәтирирди (97 сөз). (М. И б р а һ и м о в д а н).

Ә л а в ә   т а п ш ы р ы г.

I вариант. 1) Мәтнин биринчи вә икинчи чүмләләринин һәр бириндә мүвафиг бир сөзү онун синоними илә әвәз едәрәк ајрылыгда јазын вә һәмин сөзүн алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтндә мәчази мә'налы сөз олан чүмләләрдән бирини көчүрүб, һәмин сөзүн алтындан хәтт чәкин.

II вариант. 1) Мәтнин үчүнчү вә дөрдүнчү чүмләләринин һәр бириндә мүвафиг бир сөзү онун синоними илә әвәз едиб, ајрылыгда јазын. 2) Мәтндән дөрд елә сөз сечиб јазын ки, јанында онларын антонимини дә көстәрә биләсиниз.

Гејд. Әлавә тапшырыг мәтнин үзәриндә дејил, ајрылыгда јеринә јетирилдији үчүн јохлама ишинә ики гијмәт верилмәлидир.

II РУБ. **Исим бәһси үзрә.**

БАКЫНЫН СУ ЈОЛЛАРЫ.

Биз С. М. Киров адына мәдәнијјәт вә истираһәт паркындајыг. Шәһәрин мәнзәрәси бурадан даһа көзәл көрүнүр. Һәлә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Максим Горки бу јерләри кәзмиш, Бакы лиманыны Неаполла мүгајисә етмишдир. Бу парк көһнә гәбиристанлығын јериндә салынмышдыр. Дәниздән телевизор гүлләсинә гәдәр узанан фуникулјор* исә даһа чавандыр.

* Үзәриндә улдуз ишарәси гојулмуш сөзләрдә бурахылан сәһвләр дүзәлдилмәли, лакин шакирдин јазы ишинин гијмәтинә тә'сир көстәрмәмәлидир.

Әввәлләр кәми илә Хәзәр даирәсиндән кәнара чыхмаг мүмкүн дејилди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра вәзијјәт көкүндән дәјишилиб. Инди Хәзәр дәнизиндән дүнјанын бүтүн дәнизләринә, о чүмләдән океанлара чыхмаг олур.

Хәзәрә ахан ән бөјүк чај Волгадыр. Волга илә Москва чајына, орадан исә Шимал дәнизинә чыхмаг олур. Хәзәр һабелә Дон чајы васитәсилә Гара дәнизлә дә бирләшир. Бакыдан су јолу илә һәм Шимала*, һәм Гәрбә*, һәм дә Авропанын мәркәзи өлкәләринә кетмәк мүмкүндүр.

Әлавә тапшырыг.

I вариант. 1) Мәтнин икинчи чүмләсиндә исимләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Ахырынчыдан әввәлинчи чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә).

II вариант. 1) Мәтнин биринчи абзасында фе'лләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтндән бир һәмчинс үзвлү чүмлә сечиб, онун илк сөзүнүн баш һәрфинин алтындан хәтт чәкин.

Рүблүк јекунлашдырма үзрә.

ГЫРМЫЗЫ БАЈРАГ.

Гырмызы бајрағын кәтан парчадан бичилмәси, гызылы готазларла бәзәдилмәси вачиб шәрт дејил. Ону ади бир ағача бәркидәндә дә өз мә'насыны итирмир. Гырмызы бајрағы көзәлләшдирән онун алтында адамларын көстәрдикләри гәһрәманлыглардыр.

Пионерләрин топладыглары метал гырынтыларындан гатарлар һазырланыр. Онларын әли илә әкилмиш көрпә ағачлар бој атыр, јашыллыг јарадыр. Кәнч ленинчиләр кечилмәз мешәләрә һүчум чәкир, чәтинликләрдән горхмурлар. Онлар һәмишә хејирхаһ ишләр көрүрләр. Өз гүввә вә бачарыгларыны Вәтән јолунда сәрф едирләр. Ушагларын көрдүјү бу кими ишләр бә'зән чох садә бир шеј кими көрүнүр, гәһрәманлыг һесаб олунмур. Лакин ән әсас вә вачиб оланы будур ки, һәмин ишләр шанлы пионер бајрағы алтында јеринә јетирилир. Она көрә дә бу ишләр өлкәмизин һәм кичик, һәм дә бөјүк вәтәндашлары үчүн әзиздир.

Әлавә тапшырыг.

I вариант. 1) Мәтнин биринчи јарысында сифәтдән дүзәлән исимләри тапыб онларда сөздүзәлдичи шәкилчинин алтындан хәтт чәкин. 2) Ики сөз бирләшмәси сечиб алтындан далғалы хәтт чәкин.

II вариант. 1) Мәтнин икинчи һиссәсиндә исимдән дүзәлән дүзәлтмә исимләри сечиб, онларда сөздүзәлдичи шәкилчинин алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтндән бир мүрәккәб чүмлә сечиб онун биринчи сөзүнүн баш һәрфинин алтындан хәтт чәкин.

VI СИНИФ.

I РҮБ. **IV—V синифләрдә кечилмишләрин тәкрары үзрә.**

ЈАЈ КҮНЛӘРИНДӘ.

Әһмәд кәндимизә гонаг кәлмишди. Сәһәри күн тездән биз бостана кетмәјә һазырлашырдыг. О да бизимлә кетмәк истәдијини билдирди. Үчлүкдә јола дүшдүк.

Мән вә Ләтиф јол боју Әһмәди шәнләндирирдик. Кәндимизин гушлары, биткиләри, тәбиәти һаггында билдикләримизи она сөјләјирдик. Дәрәни кечиб мешәлијә кирдик. Гаратојуглар колларын арасындан гырылты илә галхыб мешәнин дәринликләринә чумурдулар. Боз кора-

маллар хышылтыдан горхур, сүрүнәрәк хәзәл јығынлары арасында кизләнирдиләр. Биз бир аздан бостана чатдыг. Әввәлчә помидор шитилликләрини суладыг. Сонра бостандан гуру алаг отларыны чардағын үстүнә јығдыг. Хејли ишләдик

Кәндә гајыданда күнорта иди. Истидән ағачларын јарпаглары бүзүшмүш, гушлар сусмушдулар.

Тәкчә чырчырамаларын чырылтысы әтрафы бүрүмүшдү. Һисс едирдик ки, бурада һәр шеј Әһмәдә ләззәт верир. Кәнд һәјаты онун чох хошуна кәлирди. (114 сөз). (Г. Гарабағлы).

Фе'л бәһси вә биринчи рүбүн јекунлашдырылмасы үзрә.

ТУФАНЛЫ КЕЧӘДӘ.

Күнбатан тәрәфдән курулту илә кәлән гара булуд хатасыз дејилди. Чобан Гулам о бири чобанлара хәбәрдарлыг етди. Онлара тапшырды ки, ајыг олсунлар.

Бир аздан әтрафа ваһимәли бир гаранлыг чөкдү. Һәрдән көјдән шимшәк чахырды. Бирдән мәрми кими партлајан илдырым јери титрәтди. Дәһшәтли сәсдән атлар кишнәјир, итләр улајырдылар. Гојун сүрүсүнү јериндә сахламаг мүмкүн олмурду. Елә бу вахт күчлү јағыш башлады. Јағыш шәлалә кими төкдүкчә дәрәни су басырды. Ферма ишчиләри билирдиләр ки, белә кечәләр чох горхулу кечир. Чүнки гојун сүрүсү архачдан* чыхса селә гәрг ола биләр. Јағыш кет-кедә даһа да шиддәтләнирди. Һамы сәһәрә гәдәр ајаг үстә дуруб сүрүнү сахламаға чалышырды.

Сәһәрәјахын* јағыш кәсилди. Күнәш үфүгдә күләндә чобанлар сүрүнү јаваш-јаваш отлаға тәрәф сүрмәјә башладылар. (111 сөз). (Б. Бајрамовдан).

Әлавә тапшырыг.

I вариант. 1) Мәтндәки дүзәлтмә фе'лләри тапыб онларда јалныз фе'л дүзәлдән шәкилчиләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Икинчи чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә).

II вариант. 1) Мәтндәки мәсдәрләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Сонунчудан әввәлки чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә).

II РҮБ. **Рүблүк јекун үзрә.**

КОМСОМОЛ БИЛЕТИ.

Евдә һеч кимин олмамасы Сәадәт халаны дарыхдырды. Буна көрә дә о, бир шејлә мәшғул олмаг истәди. Шкафдан албому көтүрүб вәрәгләмәјә башлады. Орадакы зәрфи еһтијатла ачды. Зәрфин ичиндә үзәриндә ган ләкәси олан бир китабча варды. Ана бир анлыға хәјала кетди. Оғлу Сејфәддинин 1942-чи илдә 17 јашында икән чәбһәјә јола дүшдүјү күнү хатырлады. Сејфәддинин сонралар Моздок* уғрунда кедән дөјүшләрдә вурушмуш, башындан ағыр јараланмышды. Бу китабча да елә вахт гызыл гана булашмышды.

Сәадәт халанын көзләри долду. Бу заман гапы дөјүлдү. Ана јериндән галхыб гапыны ачмаға кетди. Кәлән оғлу Сејфәддин иди. О, нөвбәдән гајыдырды. Сејфәддин отағын ортасында ајаг сахлады. О әввәлчә анасынын јанагларында донуб галмыш көз јашларына, сонра исә әлиндә тутдуғу комсомол билетинә нәзәр салды. (113 сөз.)

Scanned with ACE Scanner

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г.

I вариант. 1) Мәтнин биринчи абзасындакы фе'ли сифәтләри тапыб алтындан хәтт чәкин. 2) Сонунчу чүмләдәки фе'ли сифәт тәркибләринин алтындан хәтт чәкин.

II вариант. 1) Мәтнин икинчи абзасындакы фе'ли сифәтләри тапыб алтындан хәтт чәкин. 2) «Ана бир анлыға хәјала кетди» чүмләсинин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә).

VIII СИНИФ.

I РУБ. **Рүблүк јекун үзрә.**

МҮКАФАТ.

Нојабрын 5-дә кәнд мәктәбиндә ичлас олачагды. Ахшамдан бөјүк залдакы електрик лампалары күчәни ишыға гәрг етмишди. Ичласдан сонра ушаглар консерт вермәјә һазырлашмышдылар.

Мәктәбин залы ушагларла долду. Тәнтәнәли һиссә саат сәккиз олмамыш башланды. Мәктәбин тарих мүәллими Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы һаггында мә'рузә етди. Сонра сөз колхоз сәдринә верилди. О, кәндин өзүндән, колхозун тәзә тикинтиләриндән сөһбәт ачды. Бә'зи ушагларын адыны чәкди. Әнзи исә лап чох тә'рифләди. Әнзи габаг чәркәдә отурмуш, көзләрини анчаг колхоз сәдринә зилләмишди. Дөврәсинә бахмаға утанырды. Билирди ки, бу анда һамы она бахыр. Әнзи јанагларынын гызардығыны һисс етди. Колхоз сәдри ону јалныз тә'рифләмәклә кифајәтләнмәди. Әнзи габаға чағырды вә кичик бағламаны она узадараг деди:

— Буну колхоз Әнзә мүкафат верир. О, совка илә мүбаризәдә һәмишә ирәлидә кетмишдир. (117 сөз). (Х. Һ а с и л о в а д а н).

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г.

I вариант. 1) Икинчи чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә). 2) Мәтнин сонракы һиссәсиндә «сифәт+исим» гурулушлу бир сөз бирләшмәси сечиб алтындан хәтт чәкин.

II РУБ. **«Чүттәркибли садә чүмләләр» бәһсинин јекунлашдырылмасы үзрә.**

СОВЕТ ВӘТӘНИМИЗ.

Чичәкли сосиалист Вәтәнимиз кениш вә учсуз-бучагсыздыр. Онун меһрибан гојнунда сајсыз-һесабсыз бәрәкәтли зәмиләр, сылдырым гајалар, кениш дәрәләр, галын мешәләр, чошгун чајлар вардыр. Вәтәнимизин торпаглары алтында нефт, дәмир, мис, гызыл, күмүш, алүминиум вә саир кими не'мәтләр вардыр.

Совет һакимијјәти илләриндә салыныб бој атан јени-јени шәһәрләр, фәһлә гәсәбәләри, истираһәт зоналары доғма Вәтәнимизә хүсуси јарашыг верир. Нәһәнк тикинтиләрин сәс-сорағы дүнјанын узаг-узаг кушәләринә кедиб чыхыр. Ана Вәтәнимиз күндән-күнә гүввәтләнир вә көзәлләшир. Гәһрәман совет адамларынын гадир әлләри илә јени мешәләр салыныр, көлләр јарадылыр, јералты јоллар чәкилир, кәјдәләнләр учалдылыр... Бүтүн бунлар халгымызын даһа јахшы, даһа хошбәхт јашамасы, бәхтәвәр совет ушагларынын шән бөјүмәләри үчүндүр. Биз һамымыз бөјүк вә гүдрәтли Вәтәнимизи — Совет Сосиалист Республикалары Иттифагыны һәдсиз мәһәббәтлә севир вә онунла фәхр едирик. Вәтәнимиз бизим анамыздыр. О бизә һәр шејдән әзиз вә гијмәтлидир. (126 сөз).

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г.

I вариант. 1) Мәтндәки мүрәккәб исимләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Сонунчу чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин. (Шәрти ишарәләрлә).

II вариант. 1) Мәтнин әввәлинчи һиссәсиндә «исим+исим» гурулушлу ики сөз бирләшмәси сечиб алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтнин сонунда «Биз һамымыз...» сөзләри илә башланан чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин.

VIII СИНИФ.

I РУБ. **Рүблүк јекунлашдырма үзрә.**

ҺЕЈКӘЛИН АЧЫЛЫШЫ.

Истираһәт күнү олмасына бахмајараг, шәһәрин чох јериндән бағчылыг рајонларына доғру үмуми бир ахын вар иди. Шәһәрдән кәлән машынлар нисбәтән дар јоллара чыханда сүр'әтләрини азалдыр, сәсләрини учалдырлар. Бағбанлар кәндинин мејданчаларында футбол ојнајан ушаглар машынларын далбадал кәлдијини көрүб совхоза доғру јүјүрмәјә башладылар.

Бу күн Киров совхозунда Серкеј Мироновичин һејкәли гојулачагды. Радио дүнәндән бу барәдә хәбәр вермиш, гәзетләрдә е'лан чыхмышды.

Саат 10-а 10 дәгигә галмыш совхоз һәјәти чамаатла долмушду. Бураја совхозун фәһләләри, колхозчулар, шәһәрдән вә әтраф кәндләрдән кәлән нүмајәндәләр топлашмышдылар. Һамы ејни севинч вә фәрәһлә јени абидәнин ачылыш тәнтәнәсини көзләјирди. Бу һәмин күнләр иди ки, Волга әтрафында һитлерчиләрин јаса батмасындан бүтүн дүнја хәбәрдар олуб севинмишди. Һәмин күнләр иди ки, Совет Ордусунун бу тарихи гәләбәси дүшмәнин белини сындырмыш, она сағалмаз јара вурмушду.

Букүнкү тәнтәнәли митинги ачан рајком катиби сөһбәти мәһз бурадан, чәбһәләрдән кәлән гәләбә хәбәрләриндән башлады. Сонра о, сөзү Киров совхозунун директоруна—Кировун јетишдирмәси Сәлим Аббас оғлуна верди. (147 сөз). (М и р Ч ә л а л д а н).

ГЫСА СӘТИРЛӘР...

ЕЛЕКТРОН ТӘРЧҮМӘЧИ

Американын Флорида фирмаларындан бири кичик һесаблајычы машын бојда чиб електрон чиһазы ихтира етмишдир. Рәгәм әвәзинә клавишләрдә һәрфләр гојулмушдур... Инкилис дилиндә сөзү јығдыгдан сонра дүјмә басылыр вә беш дилдән бири — франсыз, испан, италјан, Португалија вә алман дилиндә онун тәрчүмәси јазылыр.

Рус дилинә кәлдикдә исә бунун үчүн јени програмла тәртиб едилмиш чиһаз һазырланыр. Јени чиһаз он үч дил «биләчәкдир».

Scanned with ACE Scanner

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘН ТӘ'ЛИМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ВӘ ЈОХЛАМА ЈАЗЫЛАРЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫНА ДАИР

МӘҸМУӘМИЗИН редаксијасына, еләҹә дә Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин Азәрбајҹан дили тәдриси методикасы шө'бәсинә мүәллимләр тез-тез белә бир суалла мүраҹиәт едирләр: мәҹмуәдә 1980—81-ҹи ил үчүн Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасына даир верилмиш мәсләһәт вә көстәришләрдән нөвбәти тәдрис илиндә дә ејнән истифадә етмәк олармы?

Һәр шејдән әввәл нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәмин планлашдырма — програм материалларынын бөлкүсү (методик көстәришләрлә бирликдә) мүәллимләрә тәхмини бир нүмунә кими тәгдим олунмушдур. Дәрсликләрин тәкмилләшдирилмиш вариантларынын нәшр олунуб мәктәбләрә чатдырылмасы дөврүнә гәдәр — бу дөвр кечид мәрһәләси һесаб олунур — о, өз әһәмијјәтини итирмир. Лакин она «програмын күзкүсү», јахуд «јухарыдан кәлән көстәриш» кими јанашмаг гәтијјән доғру олмаз; бу, ҹидди сәһвә јол вермәклә нәтиҹәләнә биләр.

Мә'лум олдуғу үзрә, һаггында бәһс етдијимиз планлашдырма мәҹмуәмизин 1980-ҹи ил 3 вә 4-ҹү нөмрәләриндә дәрҹ олунмушдур. Апардығымыз мүшаһидәләрә вә јерләрдән алдығымыз мә'луматлара көрә о, тәкмилләшдирилмиш програмларла ишин тәшкилинә мүәллимләримизин фәалијјәтинә дүзкүн истигамәт вермиш, онлара әмәли көмәк көстәрмәклә чох мүһүм рол ојнамышдыр. Бунунла јанашы, мәктәб тәҹрүбәси көстәрмишдир ки, һәмин планлашдырма бә'зи чатышмазлыг вә нөгсанлардан да хали дејил. Бунлары нәзәрә алмаг шәртилә ондан нөвбәти тәдрис илләриндә дә програм материалларынын планлашдырылмасында бир нүмунә кими истифадә етмәк олар. Бөлкүнүн нөгсан вә чатышмазлыглары

бахымындан тәкмилләшдирмәк үчүн, башлыҹа олараг, ашағыдакылары әсас тутмаг лазымдыр.

IV синиф.

«Ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин тәкрары» бөлмәсиндә (I рүб) шәкилчиләрин јазылышына аид чалышмалар үчүн 2 саат дејил, 1 саат вахт ајрылмалыдыр.

«Фонетика» бөлмәсинә аид материаллар сырасында верилән (II рүб) РНИ үзрә иш јохлама ифадә илә әвәз олунмалыдыр (2 саат). Гејд етмәк лазымдыр ки, бөлкүдә ону бир гәдәр әввәлә дә кечирмәк олар.

«Лексика» бәһсиндә «Синонимләр»ә 1 саат дејил, 2 саат вахт ајрылмалы вә һәмин мөвзудан сонра «Антонимләр — 1 саат» маддәси әлавә олунмалыдыр.

IV рүбдә «Мүрәккәб сөзләрин јазылышы илә әлагәдар мүхтәлиф өјрәдиҹи имлалар»а ајрылмыш вахтын 2-ҹи сааты јохлама имлаја сәрф олунмалыдыр. Бундан бир гәдәр сонра РНИ үчүн нәзәрдә тутулмуш инша (маддә 24) да јохлама мәгсәдилә апарылмалыдыр.

V синиф.

I рүбүн сонунда апарылмасы нәзәрдә тутулмуш јохлама имла ихтисара салыныр. Она ајрылмыш саатлар мүәллимин ихтијарына верилир. (Һәмин дәрс саатларындан фонетик, синтактик вә морфоложи тәһлил, еләҹә дә лүғәт материалы үзрә јохлама имла апарылмасы үчүн истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр).

II рүбүн сонлары үчүн нәзәрдә тутулмуш РНИ үзрә иш јохлама инша илә әвәз едилмәлидир.

III рүбдә «Әвәзлик» бәһси илә әлагәдар јохлама имла ихтисар олунур. Онун апарылмасына ајрылмыш саатлар мүәллимин ихтијарына верилир.

IV рүб үчүн «Иҹбар фе'лләр» мөвзусундан сонра планлашдырылмыш РНИ үзрә иш јохлама инша илә әвәз олунмалыдыр.

VI синиф.

I рүбдә фе'л бәһси илә әлагәдар РНИ үчүн нәзәрдә тутулмуш 4 вә 11-ҹи маддәләрдәки ишләри бирләшдирмәк (буна 2 саат вахт ајырмаг) вә бундан бир нечә дәрс сонра јохлама ифадә апармаг (2 саат) тәклиф олунур. (Нәзәрә алынмалыдыр ки, ифадә јазылар үчүн ајрылмыш саатлардан икинҹиси јазы ишләринин тәкмилләшдирилмәсинә сәрф олунмалыдыр).

Scanned with ACE Scanner

III рүбдә «Гошма» мөвзусу илә әлагәдар планлашдырылмыш јохлама имла ихтисара салыныр. Һәмин мәгсәд үчүн нәзәрдә тутулмуш ики дәрс саатындан бирини гошмаларын мә'на нөвләринин өјрәнилмәсинә, дикәрини исә битишик вә ајры јазылан гошмаларла әлагәдар чалышмалара, әсасән өјрәдичи имлалара сәрф етмәк мәсләһәт көрүлүр.

VII синиф.

«IV—VI синифдә кечилмишләрин тәкрары» бөлмәсиндә (I рүб) јохлама имла ихтисар олунур.

Һәмин бөлмәдә РНИ-на јалныз бир саат вахт ајрылмалыдыр.

«Чүттәркибли чүмләләр» бөлмәсиндә РНИ үзрә нәзәрдә тутулмуш ифадә јазы јохлама характериндә апарылмалыдыр.

II рүбдә «Тәктәркибли чүмләләр» бөлмәсиндә јохлама имла ихтисар олунур (рүбүн сонунда).

Һәмин бөлмәдә РНИ илә әлагәдар иншa јохлама характериндә апарылмалыдыр.

III рүбдә «Һәмчинс үзвлү чүмләләр» мөвзусу илә әлагәдар иншаја ики саат дејил, үч саат вахт ајрылмасы вә һәмин бөлмәнин сонунда јохлама имла үчүн ики дәрс сааты (икинчиси сәһвләр үзәриндә иш үчүн) нәзәрдә тутулмасы планлашдырылмалыдыр.

IV рүбдә өјрәнилән «Чүмләдә хүсусиләшмиш үзвләр» бөлмәси илә әлагәдар јохлама имла ихтисара салыныр. Онун әвәзиндә тәкрара бир саат вахт ајрылыр (хүсусиләшмиш үзвләри олан чүмләләр үзәриндә синтактик вә дурғу ишарәләринә көрә тәһлил үчүн).

«Васитәли вә васитәсиз нитг» бөлмәсиндә јохлама имла үчүн ајрылмыш вахт бир саат артырылмалыдыр (сәһвләр үзәриндә иш үчүн).

Рүбүн сонунда VII синифдә кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси» бөлмәси илә әлагәдар РНИ үчүн мүәјјәнләшдирилмиш инша әвәзинә, јохлама ифадә апарылмасы мәгсәдәујғун һесаб олунур.

Бунун ардынча планлашдырмаја ашағыдакылар әлавә олунмалыдыр.

а) РНИ — мәтн вә нитг үслублары һаггында кечилмишләрин тәкрары. Публисистик үслуб. Сүбутлу мүһакимә һаггында анлајыш — 1 саат.

б) Грамматик тәһлил — 1 саат.

VIII синиф.

I рүбүн материалында «Табели мүрәккәб чүмләләр» бәһси илә әлагәдар верилмиш биринчи мөвзу беләə формалашдырылмалыдыр: «Табели мүрәккәб чүмлә; табели мүрәккәб чүмләнин гурулуш тәркиби: баш вә будаг чүмлә — 1 с. (57)».

II рүбүн материалындакы «Табели мүрәккәб чүмләләрдә интонасија (фасилә)» маддәсиндә «фасилә» сөзү ихтисар олунмалыдыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, табели мүрәккәб чүмләләрдә интонасија јалныз фасилә илә мәһдудлашмыр.

Рүбүн сону үчүн нәзәрдә тутулмуш «Әлавә тапшырыглы јохлама имла» ихтисара салыныр, бунун әвәзинә III рүб үчүн планлашдырылмыш ики саатлыг материал («Зәрфлик будаг чүмләләри һаггында үмуми мә'лумат» — 1 с.; «Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси» — 1 с.) II рүбә кечирилир.

III рүбүн материалына «Зәрфлик будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр үзәриндә синтактик тәһлил» мөвзусундан сонра ашағыдакы ики мөвзу әлавә олунмалыдыр:

«Шәрт будаг чүмләси» — 1 саат;

«Гүзәшт будаг чүмләси» — 1 саат.

Рүбүн сону үчүн мүәјјәнләшдирилмиш јохлама имла ихтисара салыныр. Онун апарылмасы үчүн нәзәрдә тутулмуш саатлар «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәси илә әлагәдар ашағыдакы мөвзуларын тәдрисинә сәрф олунмалыдыр:

а) Азәрбајчан дили түрк дилләриндән бири кими. Бу дилин јазысынын инкишафы тарихинә даир — 1 с.

б) Азәрбајчан милли дили, онун шифаһи вә јазылы формалары; әдәби дил милли дилин јүксәк формасы кими — 1 с.

Тәклиф олунан бүтүн бу гејдләр, ајдын мәсәләдир ки, бөлкүдә үмуми саатларын нисбәтиндә дә мүвафиг тәсһиһләр апарылмасы еһтијачыны мејдана чыхарыр.

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, планлашдырма мүвафиг дәјишикликләр апарылмасы еһтијачыны доғуран башлыча сәбәбләрдән бири јохлама јазы ишләри системини даһа да тәкмилләшдирмәк үчүн көстәрилән тәшәббүслә әлагәдардыр. Һәмин систем әввәлкиндән бә'зи чәһәтләринә көрә фәргләнир. Белә ки, а) ајры-ајры синифләрдә јохлама јазыларын мигдары бир гәдәр дә азалдылмыш, б) јохлама јазыларын нөвләри арасындакы нисбәтдә Азәрбајчан дили тә'лиминин гаршысында гојулмуш вәзифәләр даһа әсаслы шәкилдә нәзәрә алынмыш, в) ајры-ајры синифләрдә јазылы имтаһанлара һазырлығын истигамәтинә үстүнлүк верилмишдир. Бүтүн бунлары ашағыдакы чәдвәлләрдә ајдын көрмәк олар.

Scanned with ACE Scanner

IV—VIII синифлəр үзрə јохлама јазы ишлəринин иллик мигдары.

Јазыларын нөвлəри	Синифлəр үзрə јохлама јазыларын мигдары				
	IV	V	VI	VII	VIII
Имла	7	7	6	5	3
Ифадə	1	2	3	3	—
Инша	2	2	1	2	3
Чəми:	10	11	10	10	6

Јохлама јазы ишлəринин рүблəр үзрə планлашдырылмасы.

Синифлəр	I рүб	II рүб	III рүб	IV рүб	Чəми
IV	им. 2 иф. — ин. —	им. 2 иф. 1 ин. —	им. 2 иф. — ин. 1	иф. — ин. 1 им. 1	10
V	им. 2 иф. 1 ин. —	им. 2 иф. — ин. 1	им. 2 иф. 1 ин. —	им. 1 иф. — ин. 1	11
VI	им. 2 иф. 1 ин. —	им. 1 иф. 1 ин. —	им. 2 иф. — ин. 1	им. 1 иф. 1 ин. —	10
VII	им. 1 иф. 1 ин. —	им. 1 иф. — ин. 1	им. 2 иф. 1 ин. —	им. 1 иф. 1 ин. 1	10
VIII	им. 1 иф. — ин. —	им. — иф. — ин. 1	им. 1 иф. — ин. 1	им. 1 иф. — ин. 1	6

Ə. ƏФƏНДИЗАДƏ.

ƏДƏБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

I РҮБ (9 һəфтə, 2 күн)

IV СИНИФ (һəфтəдə 2 саат; чəми 19 саат)

1. Кириш мəшғəлəси. Əдəбијјат елми һаггында мə'лумат. (1 саат). онун оху дəрслəриндəн фəрги. 1 саат.

2. «Ағ атлы оғлан» нағылы. 3 саат.

а) Шифаһи халг əдəбијјаты һаггында анлајыш. Нағыл һаггында мə'лумат. «Ағ атлы оғлан» нағылынын I һиссəсинин охунмасы вə мəзмуну үзəриндə иш. (1 саат), б) нағылын давамынын охунмасы вə мəзмуну үзəриндə иш. (1 саат), в) «Ағ атлы оғлан» нағылынын тəһлили. Нағылда халг арзусунун ифадəси Нəрбала садə адамларын мүдафиəчиси кими, ону гардашларындан фəрглəндирəн чəһəтлəр. Нағылын садə халг дилиндə јарадылмасы (1 саат).

Синифдəнхарич оху: «Вур, чомағым, вур», «Газанылмыш манат», «Ахмаг чанавар» нағыллары.

3. Аталар сөзлəри. 2 саат.

а) Дəрсликдəки аталар сөзлəринин бир һиссəсинин охунмасы, əзбəрлəнмəси вə мəзмун үзəриндə иш. (1 саат), б) Дəрсликдəки аталар сөзлəринин јердə галан һиссəсинин охунмасы, мəзмуну үзəриндə иш, тəһлили. Аталар сөзлəриндə халгын зəнкин һəјат тəчрүбəсинин, һəјат һəгигəтлəринин əкс олунмасы. Аталар сөзлəринин гурулушу: мисралы аталар сөзлəри, јығчамлыг, образлылыг. Аталар сөзлəринин тəрбијəви əһəмијјəти. (1 саат).

4. Тапмачалар. 2 саат.

а) Тапмачалар һаггында мə'лумат. Дəрсликдəки тапмачаларын бир һиссəсинин мəзмуну үзəриндə иш. Тапмачаларда халг һикмəти, мүшаһидə вə үмумилəшдирмəнин ајдынлашдырылмасы. (1 саат). б) Дəрсликдəки тапмачаларын јердə галан һиссəсинин мəзмуну үзəриндə иш. Јарадычы тəхəјјүлүн инкишафында тапмачанын əһəмијјəти. (1 саат).

5. **М. Рзагулузадə.** «Ана үрəји, дағ чичəји». 2 саат.

а) Һекајəнин охунмасы, мəзмун үзəриндə иш. Əсəрин вал јазысынын динлəнилмəси. (1 саат). б) Əсəрин тəһлили. Һекајəдə Вəтəн мəһəббəти, халг адəт-ən'əнəсинин тəсвири. Буғачын икидлији. «Ана үрəји, дағ чичəји»ндə ана мəһəббəтинин ифадəси. (1 саат).

Фəнлəрарасы əлагə. **Тарих.** Кечмишдə Азəрбајчан. Бабəкин башчылығы илə халг күтлəлəринин јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризəси.

Синифдəнхарич оху: М. Рзагулузадə. «Дəниз нағылы», «Бабəкин анды».

6. Рабитəли нитгин инкишафы. «Ана үрəји, дағ чичəји» əсəриндəки Анахатун өвладыны дərин мəһəббəтлə севəн аналарын үмумилəшдирилмиш сурəти кими» мөвзусунда шифаһи инша. 1 саат.

7. **Н. Кəнчəви.** «Шаһын достлуғу» мəнзум һекајəсинин мəзмуну. 1 саат. Ше'рин ифадəли охусу, бир парча əзбəр. Əсəрин јығчам тəһлили. Шаирин залым шаһа мунасибəти. Əсəрдəн чыхан нəтичə.

Scanned with ACE Scanner

Фәнләрарасы әлагә. Тарих. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафы. Низами Кәнчәви.

Синифдәнхарич оху: Н. Кәнчәви. «Чобан вә үзүк».

8. **Н. Кәнчәви** «Фитнә». 1 саат.

Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш, јығчам тәһлили. Фитнәнин ағыллы вә тәдбирли бир гыз олмасы. Шаирин мәгсәди; вәрдиш һәјатда һәр бир чәтинлији дәф едән јеканә васитәдир.

Фәнләрарасы әлагә. **Тәсвири инчәсәнәт.** Низами әсәрләринә чәкилмиш рәсмләр әсасында әдәбијјатла рәссамлығын әлагәси һаггында мә'лумат.

9. Нитг инкишафы. «Низаминин «Фитнә» һекајәсиндән нә өјрәндим?» мөвзусунда шифаһи инша. 1 саат.

10. Ә. Әлибәјли. «Илан вә гурбаға» 1 саат

«Илан вә гурбаға» тәмсилиндә ифадә олунан мүстәгим (долајысы јолла) вә аллегорик мә'на; залымлығын тәнгиди. Әсәрдән чыхан әхлаги нәтичә.

Синифдәнхарич оху: И. А. Крылов. «Кәндли вә гојун», «Пишик вә бүлбүл».

11. Б. Ваһабзадә. «Ики саат». 1 саат.

Ше'рдә космосун илк фатеһи—совет вәтәндашы Јури Гагаринә үмумхалг мәһәббәтинин ифадәси. Совет елминин тәнтәнәси. Космонавтлар аиләси.

12. **Меһди Сејидзадә.** «Ағыллы инсан вә дәли Күрүн нағылы». 2 саат.

а) Әсәрин охунмасы вә мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. (1 саат). б) Мәнзум нағылын тәһлили. Адамларын тәбиәт гүввәләринә гаршы мүбаризәсинин бәдии тәсвири. Хасполад вә Гәһрәман әмәк адамларынын нүмајәндәләри кими. Әсәрдә Ленин идејаларынын тәнтәнәси. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: И. Сәфәрли. «Бакыја Күр кәлир».

13. **Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.** 1 саат.

14. **Рүб әрзиндә кечиләнләрин тәкрары.** 1 саат.

V СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, чәми 19 саат)

1. Кириш мәшғәләси. Классик вә муасир әдәбијјат һаггында үмуми мә'лумат. Јај тапшырыгларынын ичрасынын јохланылмасы. 1 саат.

2. **Низами Кәнчәви.** «Султан Сәнчәр вә гары». 2 саат.

а) Мәнзум һекајәнин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш, лүғәт васитәсилә мәзмунунун мәнимсәдилмәси. (1 саат). б) Әсәрин тәһлили. Гары сурәти. Султан Сәнчәр симасында әдаләтсизлијин тәнгиди. Шаирин өз образларына мүнасибәти. (1 саат).

3. **С. Ә. Ширвани.** «Газ вә дурна». 1 саат.

Ше'рин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. Фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. Әсәрин тәһлили. Газ вә дурна аллегорик сурәтләри. Һәр һансы бир сәнәтә дәриндән јијәләнмәјин тәблиғи.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Аллегорија һаггында мә'лумат.

4. **Ә. Һагвердијев.** «Мирзә Сәфәр» (ихтисарла). 2 саат.

а) Һекајәнин бүтөвлүкдә охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. (1 саат.)

б) Фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. Әсәрин тәһлили. Һекајәдәки мүсбәт вә мәнфи сурәтләр. Мирзә Сәфәрин оғланларынын тәрбијәсинә мүсбәт валидејнлик мүнасибәти (1 саат).

5. Нитг инкишафы. «Мирзә Сәфәр» һекајәсинин планыны тәртиб етмәк вә план әсасында һекајәни данышмағы бачармаг. 1 саат.

6. **Ч. Мәммәдгулузадә.** «Почт гутусу». 2 саат.

а) Һекајәнин синифдә охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. Фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси (1 саат). б) Әсәрин тәһлили. Новрузәли ингилабдан әввәлки авам Азәрбајчан кәндлисинин типик бир нүмајәндәси кими. Характеринин башлыча әламәтләри: дүзлүк, сәмимилик, авамлыг, инсанлара инам

Әдәбијјат нәзәријјәси: Јумор һаггында илк мә'лумат. (1 саат).

Синифдәнхарич оху: Ч. Мәммәдгулузадә. «Буз».

7. **М. Ә. Сабир.** «Бакы фәһләләринә». 3 саат.

а) Ше'рин охунмасы вә лүғәт үзәриндә иш. (1 саат). б) Ше'рин әзбәр сорушулмасы вә мәзмунунун мөһкәмләндирилмәси. (1 саат). в) Әсәрин тәһлили. Ше'рдә тәнгид һәдәфи олан капитализмин өлдүрүчү сатира атәшинә тутулмасы. Шаирин фәһлә синфинә вә капитализмә мүнасибәти. Ше'рин үслубу. Әдәбијјат нәзәријјәси: Сатира, сатирик үслуб һаггында анлајыш. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: М. Ә. Сабир. «Әкинчи».

8. **А. Шаиг.** «Мәктуб јетишмәди». 2 саат.

а) Һекајәнин синифдә охунмасы, мәзмун үзәриндә иш, вал јазысынын динләнилмәси. (1 саат). б) Әсәрин тәһлили. Ингилабдан әввәл Бакы нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрин ағыр һәјатынын тәсвири. Һекајәдәки Гурбан вә Һачы Гулу сурәтләринин мүгајисәси.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Бәдии тәсвир васитәләри: епитет һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. Тәшбеһ һаггында илк мә'лумат. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: «Азәрбајчан Совет Социалист Республикасынын һимни».

9. **М. Ј. Лермонтов.** «Гафгаз». 1 саат.

Ше'рин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш. Әсәрдә Гафгазын фүсункар тәбиәтинин бәдии тәрәннүмү. Шаирин Гафгаза вурғунлуғунун сәбәби. Ше'рдә бәдии тәсвир васитәләри. 1 саат.

Синифдәнхарич оху: М. Рәһим. «Рус», С. Вурғун «Москва» ше'рләри.

10. **И. С. Туркенев.** «Муму» (ихтисарла). 3 саат.

а) Әсәрин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. (1 саат). б) Һекајәнин јердә галан һиссәсинин охусу. «Муму» диафилминин нүмајиш етдирилмәси. (1 саат). в) Һекајәнин јығчам тәһлили. Әсәрдә чар Русијасында тәһкимчилик һүгугунун мәнфур ағибәтә кәтириб чыхармасынын тәнгиди. Керасим тәмиз үрәкли, итаәткар тәһкимли кәндли сурәти кими. (1 саат).

11. **Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.** 1 саат.

12. **Рүб әрзиндә кечиләнләрин тәкрары.** (1 саат).

Scanned with ACE Scanner

VI СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, чәми 19 саат)

Бәдии әдәбиjjат һаггында мә'лумат. Јаj әрзиндә мү-
1. Кириш. Бәдии әдәбиjjат һаггында мә'лумат. Јаj әрзиндә мүталиә олунмуш бәдии әсәрләр үзрә мүсаһибә. 1 саат.
2. Азәрбаjчан шифаһи халг әдәбиjjаты.
«Короғлу» дастанындан парчалар. 3 саат.
а) «Алы киши» парчасынын охунмасы. Мәзмун үзәриндә иш. (1
саат), б) «Дәмирчиоғлунун Чәнлибелә кәлмәси» ғолунун мәзмуну үз-
рә иш (1 саат). в) «Короғлу» дастанындан парчаларын тәһлили. Дас-
тан һаггында гыса мә'лумат. Јерли һакимләрин вә феодалларын, ха-
ричи дүшмәнләрин зүлмкарлығы. Халг азадлығы уғрунда мүбаризә.
Короғлу халг гәһрәманыдыр
Әдәбиjjат нәзәриjjәси: Шифаһи халг әдәбиjjаты һаг-
гында билиjин дәринләшдирилмәси. Дастан һаггында үмуми мә'лумат,
дастаны нағылдан фәргләндирән әсас чәһәтләр (1 саат.)
Синифдәнхарич оху: «Боз атын белиндә» («Гачаг Нә-
би» дастанындан).
3. Классик әдәбиjjат.
Н. Кәнчәви. «Кәрпичкәсән кишинин дастаны». 2 саат.
а) «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» мәнзум һекаjәсинин охунма-
сы вә мәзмун үзәриндә иш. (1 саат). б) Әсәрин тәһлили. Шаирин
јарадычылығы һаггында ашағы синифләрдә верилмиш мә'луматла-
рын дәринләшдирилмәси. «Сирләр хәзинәси» әсәринин гурулушу,
Әсәрдә әмәjә мәһәббәт идеjасы. Кәрпичкәсән гоча вә чаван сурәтләри.
Низами Кәнчәвинин әмәк адамларына мүнасибәти.
Әдәбиjjат нәзәриjjәси. Мәнзум һекаjә һаггында мә'-
луматын дәринләшдирилмәси. 1 саат.
Синифдәнхарич оху: Н. Кәнчәвинин «Залым шаһла за-
һидин дастаны».
Фәнләрарасы әлагә. **Тарих.** Кечмишдә Азәрбаjчан.
Низами (VI синиф).
4. Рабитәли нитгин инкишафы. «Әмәк инсаны учал-
дыр» мөвзусунда иншa тәртиб етмәк вә jазмаг. Иншаjа план тутмағы
өjрәнмәк. 1 саат.
5. **М. П. Вагиф.** «Дурналар» 2 саат.
а) Ше'рин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. Фономүнтәхәбат ма-
териалынын динамикасы. (1 саат). б) Ше'рин әзбәр сорушулмасы,
јығчам тәһлили. Шаирин никбин һалынын ифадәси. Гошманын дили
вә бәдии тәсвир васитәләри.
Әдәбиjjат нәзәриjjәси. Гошма һаггында мә'лумат. (1
саат).
Фәнләрарасы әлагә. **Мусиги.** Ч. Чаһанкировун М. П. Ва-
гифин «Дурналар» ше'ринә мусигиси.
6. **Г. Закир.** «Тысбаға, гарға, кәсәjән вә аһу». 2 саат.
а) Тәмсилин вал jазысынын динләнилмәси вә охунмасы. Лүғәт
үзәриндә иш. (1 саат), б) Тәмсилин әзбәр сорушулмасы. Әсәрин дра-
матик охусунун тәшкили вә мәзмунунун мөһкәмләндирилмәси, jығ-
чам тәһлили. Тәмсилдә јолдашлыг, достлуг, бирлик идеjасынын тәб-

лиғи. Әсәрдән чыхан тәрбиjәви нәтиҹә.
Әдәбиjjат нәзәриjjәси. Тәмсил һаггында мә'луматын
дәринләшдирилмәси, әшjаларын шәхсләндирилмәси вә нитгләндирил-
мәси. 1 саат.
Синифдәнхарич оху. Г. Закир. «Дурналар».
7. **М. Ф. Ахундов.** «Мүсjө Жордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ» (их-
тисарла). 3 саат
а) Комедиjанын I һиссәсинин драматик охусу вә мәзмун үзәрин-
дә иш. «М. Ф. Ахундов» тәдрис филминин нүмаjиш етдирилмәси. (1
саат.)
б) Комедиjанын II һиссәсинин мәзмуну үзәриндә иш. Әсәрин фономүн-
тәхәбат материалынын динләнилмәси. (1 саат).
в) Комедиjанын тәһлили. Ајры-ајры сурәтләрин сәчиjjәси. Әсәрдә
мөвһумат вә чәһаләтин тәнгиди. Драматургун мәгсәдинин аjдынлаш-
дырылмасы.
Әдәбиjjат нәзәриjjәси. Драм әсәрләри һаггында ве-
рилмиш мә'луматын дәринләшдирилмәси. Комедиjа һаггында илк мә'-
лумат. (1 саат.)
8. **С. Ә. Ширвани.** «Оғлума нәсиһәт». 2 саат.
а)Ше'рин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. Лүғәтләрин аjдын-
лашдырылмасы. Әсәрин фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси
(1 саат.)
б) «Оғлума нәсиһәт» әсәринин тәһлили. Ше'рдә елмә, сәнәтә вә сәнәт
адамларына верилән гиjмәт. Шаирин мүхтәлиф дилләри, хүсусилә рус
дилини билмәjин әһәмиjjәти вә зәрурилиjи һаггында фикирләри.
Әсәрдә бирлик вә достлуғун тәблиғи. (1 саат.)
Синифдәнхарич оху: С. Рүстәм. «Баjрағымын алтында».
9. Рабитәли нитгин инкишафы. «Әмәкчиләримизин
наjыз гаjғылары» мөвзусунда иншa jазмаг. 1 саат
10. **Синифдәнхарич охуjун jекунлашдырылмасы.** 1 саат.
11. Рүблүк тәкрар. 1 саат.

VII СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, чәми 19 саат)

1. Кириш. Бәдии әдәбиjjатда образлылыг һаггында садә мә'лу-
мат. Бәдии образ. Бәдии әдәбиjjатын башга инчәсәнәт нөвләриндән
фәрги. 1 саат.
2. **Н. Кәнчәви.** «Хеjир вә Шәр» («Једди көзәл» поемасындан). 3
саат.
а) Әсәрин I һиссәсинин охунмасы вә лүғәт үзәриндә иш. Охунмуш
һиссәнин мәзмунунун мәнимсәдилмәси, әзбәрләдилмәси. (1 саат).
б) Әсәрин II һиссәсинин охунмасы вә лүғәт үзәриндә иш. Охунмуш
һиссәнин мәзмунунун мәнимсәдилмәси, әзбәрләдилмәси, «Хеjир вә
Шәр» әсәринин фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. (1 са-
ат.)
в) Әсәрин тәһлили, Хеjир вә Шәр сурәтләри. Әсәрдә хеjирхаһлығын
тәблиғи, пахыллығын, даркөзлүjүн, башгасынын мүвәффәгиjjәтинә
гибтәнин, шәрин писләнмәси. Әсәрин идеjасы, тәрбиjәви әһәмиjjәти.
Әдәбиjjат нәзәриjjәси. Мәнзум һекаjә һаггында мә'лу-
матын дәринләшдирилмәси. Мәснәви һаггында мә'луматын верилмәси.
Тәһкиjә. (1 саат).
Синифдәнхарич оху: «Нағыллар», «Әнуширәван вә баj-
гушларын сәһбәти» («Једди көзәл» поемасындан).

Scanned with ACE Scanner

3. **М. Фүзули.** «Мејвәләрин söhбәти». 3 саат.

а) Әсәрин мәзмуну, охунмасы, әзбәрләдилмәси вә лүғәт үзәриндә иш. (1 саат.)

б) «Мејвәләрин söhбәти» әсәринин вәл јазысынын дилләнилмәси [illegible] мәзмун үзәриндә иш. (1 саат)

в) Әсәрин тәһлили, алимләр феодал һакимләрин, [illegible] тәнгиди.

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Тәмсил һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. Әруз вәзни һаггында илк анлајыш. 1 саат.

С и н и ф д ә н х а р и ч о х у: М. Фүзули «Шикајәтнамә».

4. Р а б и т ә л и н и т г и н и н к и ш а ф ы. Јохлама иншa. «Хејир вә Шәр» [illegible] «Н. Кәнҹәвинин «Хејир вә Шәр» јирһанлыгы нечә баша дүшүрәм?», «Н. Кәнҹәвинин әсәриндән нә өјрәндим», «Јер үзүндә досту олмајан инсан инсан...», мөвзуларындан бири үзрә инша јаздырмаг. 2 саат.

5. **Ҹ. Мәммәдгулузадә.** «Гурбанәли бәј». 3 саат.

а) Һекајәнин I һиссәсинин охунмасы, фономүшајиәт материалынын дилләнилмәси, мәзмунун мәнимсәдилмәси үзрә иш. (1 саат).

б) Һекајәнин бүтөвлүкдә охунмасы, мәзмун үзәриндә иш. (1 саат).

в) Һекајәнин тәһлили. Әсәрдә ингилабдан әввәлки мүлкәдар-бәј һәјатынын, бу һәјатын тәнәззүлә доғру кетмәсинин тәсвири. Гурбанәли бәј тимсалында јалтаглыгын, ловғалыгын, тәшәххүскарлыгын тәнгиди.

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Реализм һаггында илк мә'лумат. (1 саат).

С и н и ф д ә н х а р и ч о х у. Ҹ. Мәммәдгулузадә «Бәлкә дә гајтардылар». Н. В. Гогол «Кољаска».

6. **М. Ә. Сабир.** «Нә ишим вар?!» 3 саат.

а) Ше'рин вал јазысынын динләнилмәси. Лүғәт үзрә иш. Ифадәли оху (1 саат.)

б) Ше'рин әзбәр сорушулмасы. Оху техникасынын тәкмилләшдирилмәси. Мәзмунун мәнимсәдилмәси. Миниатүр инша «Сабир кимә күлүр?». (1 саат.)

в) Сатиранын тәһлили. «Нә ишим вар?!» ше'риндә вәтәнин, халгын гејдинә галмајан, өз шәхси мәнфәәтләрини дүшүнәнләрин ифшасы.

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Сатира һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси, ингилаби сатира һаггында анлајыш. Әруз вәзни һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. (1 саат).

С и н и ф д ә н х а р и ч о х у. Н. Хәзри. «Дағлар дағымдыр мәним», М. Ә. Сабир «Сатырам, aj алан!», «Вура caj!», «Иран өзүмүндүр» вә с.

7. **Ҹ. Ҹаббарлы.** «Севил». I рубдә. 2 саат.

а) «Ҹ. Ҹаббарлы» тәдрис филминин нүмајиши. Әсәрин I һиссәсинин роллар үзрә драматик юхусу вә мәзмунунун мәнимсәдилмәси. (1 саат.)

б) «Севил» пјесинин драматик охусунун давамы вә бүтөвлүкдә мәзмунунун мәнимсәдилмәси. (1 саат.)

8. **Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.** 1 саат.

9. **Руб әрзиндә кечиләнләрин тәкрары.** 1 саат.

VIII СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, ҹәми 19 саат).

1. К и р и ш. 2 саат.

а) Бәдии әдәбијјат һаггында мә'лумат. Бәдии әдәбијјатын сөз сәнәти олмасы. Һәјаты бәдии образлар васитәсилә әкс етдирмәси вә тәрбијәви әһәмијјәти. (1 саат.)

б) Әдәбијјатшүнаслыг елми вә онун әсас шө'бәләри: әдәбијјат тарихи, әдәбијјат нәзәријјәси вә әдәби тәнгид. [illegible]

в) В. И. Ленин «Л. Н. Толстој» мәгаләси. Әдәбијјатын синфи характери. [illegible]

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Әдәбијјатын образлылығы һаггында анлајышын дәринләшдирилмәси. (1 саат.)

2. **«Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты»** 3 саат.

а) Шифаһи халг әдәбијјаты вә онун әсас хүсусијјәтләри. Јазылы әдәбијјатдан фәрглəри.

Маркснзм-ленинизм классикләри шифаһи халг әдәбијјаты һаггында. Шифаһи халг әдәбијјатына А. М. Горкинин вердији гијмәт. (1 саат.)

б) Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын жанрлары вә нөвләри. (Жанрлары: лирик, епик, лирик-епик). Лирик жанрын нөвләри: бајаты, лајла, нәғмә, охшама, сајачы сөзләри, әмәк нәғмәләри вә с.

Епик жанрын нөвләри: нағыллар, әфсанәләр, ривајәтләр, ләтифәләр, аталар сөзләри вә с.

Лирик-епик жанрын нөвләри: дастанлар, халг драмлары. (1 саат.)

в) Ашыг јарадыҹылығы шифаһи халг әдәбијјатынын ајрылмаз бир һиссәси кими. Ашыг јарадыҹылығынын мүәллифли вә вариантсыз олмасы илә шифаһи халг әдәбијјатындан фәрги. Дастанлар, онларын нөвләри. (1 саат.)

3. **«Дәдә Горгуд» дастаны.** «Газан ханын евинин јағмаланмасы» боју. 2 саат.

а) «Газан ханын евинин јағмаланмасы» бојунун мәзмуну үзәриндә иш. (1 саат.)

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. **Тарих.** «Азәрбајҹан халгынын јаранмасы просесинин баша чатмасы. Мәдәнијјәтин инкишафы» (VII синиф).

б) Әсәрин тәһлили. «Дәдә Горгуд» Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын гәдим јазылы абидәси кими. Дастанда вәтәнпәрвәрлик мотивләри. Дәдә Горгуд ел ағсаггалы кими. Салур Газан, Гараҹа Чобан, Бурла хатун вә Уруз сурәтләри. Дастанда ана мәһәббәти. Дүшмән типлəри. (1 саат.)

С и н и ф д ә н х а р и ч о х у. «Дәдә Горгуд» дастанлары (бүтөвлүкдә).

4. **XIII әсрә гәдәрки Азәрбајҹан әдәбијјаты һаггында үмуми мә'лумат. 2 саат.**

а) Азәрбајҹан халгынын гәдим тарихи вә мәдәнијјәти. XI—XII әсрләрдә Азәрбајҹан әдәбијјаты (Гәтран Тәбризи, Мәһсәти ханым Кәнҹәви, Әбүл ула Кәнҹәви). (1 саат.)

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. **Тарих.** «Азәрбајҹанын мәдәни әлагәләри, Азәрбајҹан дили. Әдәбијјат. Хагани» (VII синиф).

б) Сарај ше'ри. Хаганинин һәјаты вә јарадыҹылығы һаггында үмуми мә'лумат. (1 саат).

С и н и ф д ә н х а р и ч о х у: Мәһсәти Кәнҹәви «Рүбаиләр». М. Султанов «Хагани Ширвани».

Scanned with ACE Scanner

5. **Нитг инкишафы.** «Дәдә Горгуд» дастанында вәтәнпәрвәрлик мотивләри», «Гарача чобан» Азәрбајчан әдәбијјатында илк зәһмәткеш инсан сурәти кими» вә «Дәдә Горгуд» дастанында гадын сурәтләри» мөвзулары үзрә иншa. 2 саат.

6. **Низами Кәнчәви.** «Хосров вә Ширин». 11 саат.

а) Низаминин дөврү, һәјаты вә јарадычылыгы. (1 саат).

б) «Низами Кәнчәви» тәдрис филминин нүмајиш етдирилмәси. Н. Кәнчәвинин јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат. Лирикасы. «Хәмсә»jә дахил олан поемалардан икисинин мөвзусу, идејасы вә мәгсәди. (1 саат.).

Фәнләрарасы әлагә. **Мусиги.** Ү. Һачыбәјовун «Сәнсиз» вә «Севкили чанан» романслары.

в) «Хәмсә»jә дахил олан поемаларын јердә галанларынын мөвзусу, идејасы, мәгсәди, тәһлили. (1 саат.)

г) «Хосров вә Ширин» поемасындан «Мәһинбанунун Ширинә өјүд вермәси». «Баһар чағы Хосров вә Ширинин кәзмәјә чыхмасы» парчаларынын мәзмуну үзәриндә иш. (1 саат.)

г) «Хосров вә Ширин» поемасындан «Фәрһад вә Ширин мачәрасы», «Хосровла Фәрһадын дејишмәси», «Ширинин Фәрһадын јанына кетмәси» парчаларынын мәзмуну үзәриндә иш. (1 саат).

Фәнләрарасы әлагә. **Тарих.** «Низами Кәнчәви. Инчәсәнәт вә ме'марлыг» (VII синиф).

д) «Хосров вә Ширин» поемасындан «Ширинин Хосрова өјүд вермәси», «Хосровун өлдүрүлмәси», «Ширинин өзүнү өлдүрмәси» парчаларынын мәзмунуну өјрәнмәк үзәриндә иш. (1 саат.)

7. **Совет әдәбијјаты һаггында сөһбәтләр.** 2 саат.

Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын сон илләрдәки әсәрләриндә Ленин мөвзусу. а) Н. Хәзри «Ленин», Б. Ваһабзадә. «Ленинлә сөһбәт». (1 саат.) б) М. Ибраһимов «Ленин булағы», Ә. Вәлијев «Ленинин көмәји». (1 саат.)

IX СИНИФ (һәфтәдә 3 саат, чәми 28 саат)

1. **XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајчан әдәбијјаты.** Дөврүн мәдәни вә әдәби хүласәси. 4 саат.

а) Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәси (сәһ. 3—7). (1 саат.)

Синифдәнхарич иш. «Фәтәли хан» бәдии филминә коллектив бахыш.

б) Маарифчи-реалист әдәбијјатын инкишафы. А. Бакыханов (сәһ. 7—15). (1 саат).

Синифдәнхарич охy: А. Бакыхановун бәдии әсәрләри.

в) Исмајыл бәј Гутгашынлы, Мирзә Шәфи Вазеһ (сәһ. 15—25). Јазылы әдәбијјатда ашыг ше'ринин инкишафы. (1 саат).

Синифдәнхарич охy: И. Гутгашынлы. «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым».

г) Ше'рдә сатира вә тәнгидин инкишафы (сәһ. 25—29). (1 саат.)

2. **Г. Закирин һәјаты вә јарадычылығы.** 6 саат.

а) Г. Закирин һәјат вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат. (1 саат).

1. ГЕЈД: Н. Кәнчәвинин јарадычылығына ајрылмыш вахтын 5 саатындан II рүбдә истифадә олуначаг.

б) «Дурналар» ше'ринин охусу вә тәһлили. Гошма һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. (1 саат)

в) «Кечди новбәти зимистан» кәрајлысынын охусу вә тәһлили. Кәрајлы һаггында мә'луматын кенишләндирилмәси. (1 саат.)

г) «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» сатирасынын I һиссәсинин фонемүнтәхәбат материалынын динләнилмәси, мәзмун үзәриндә иш. (1 саат.)

г) «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» сатирасынын јердә галан парчаларынын фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси, мәзмунунун мәнимсәдилмәси. (1 саат).

д) Сатиранын тәһлили. Сатира һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. Әсәрдә рүшвәтхор вә әдаләтсиз чар һакимләринин, зүлмкар бәјләрин, икиүзлү руһаниләрин ифшасы. Закир сатираларынын әсас хүсусијјәтләри. Закирин Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә тутдуғу мөвге.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринә даир верилмиш биликләрин дәринләшдирилмәси. (1 саат.)

Синифдәнхарич охy. Г. Закирин ше'рләри (2—3 ше'р, мүәллимин көстәриши илә).

3. **XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан әдәбијјаты.** Дөврүн мәдәни вә әдәби хүласәси. 3 саат.

а) Дөврүн игтисади, ичтимаи вә мәдәни хүласәси. Милли мәтбуатын јаранмасы. В. И. Ленинин «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән» мәгаләси. (1 саат) (В. И. Ленин әдәбијјат һаггында, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1970).

Фәнләрарасы әлагә. **Тарих.** XIX әсрин икинчи јарысында капиталист мүнасибәтләринин инкишафы. Азәрбајчан мәдәнијјәти. Мариф мәтбуат. Һ. Зәрдаби. Елм. (VIII синиф).

б) Азәрбајчан милли театрынын јаранмасы вә инкишафы. Реализмин инкишафы. Драматуркија. Комедија, драм, фачиә вә с. әдәби нөвләрин јаранмасы. (1 саат.)

в) Поезија. Поезијанын классик вә ашыг ше'ри үзрә инкишафы. Әдәби мәчлисләр. Хуршудбану Натәван (1 саат).

Әлавә охy. Натәванын ше'рләри.

4. Јохлама иншa: «Г. Закирин әсәрләринин ичтимаи вә тәрбијәви әһәмијјәти», «Г. Закирин сатираларында рүшвәтхор вә әдаләтсиз чар һакимләринин, зүлмкар бәјләрин, икиүзлү руһаниләрин ифшасы», «Азәрбајчан, ана јурдум, учалдырсан шөһрәтини» мөвзуларындан бири үзрә иншa. 2 саат.

5. М. Ф. Ахундав. «А. С. Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә «Шәрг поемасы», «Сәркүзәшти-Мәрди-хәсис» вә ја «Һачы Гара», «Алданмыш кәвакиб». 14 саат.[1]

а) М. Ф. Ахундовун дөврү, һәјаты вә ичтимаи мүһити һаггында үмуми мә'лумат. (1 саат.)

Синифдәнхарич иш. «Сәбуһи» бәдии филминә бахыш.

б) М. Ф. Ахундовун јарадычылығы; ше'рләри вә мәнзум һекајәләри. (1 саат.)

---

[1] **ГЕЈД.** М. Ф. Ахундовун јарадычылығына ајрылмыш вахтын 4 сааты II рүбә кечирилир.

Һиссәсинин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмун үзәриндә
в) «Шәрг поемасы»нын I һиссәсинин охунмасы вә мәзмун үзәриндә
иш. Фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. (1 саат).
г) Поеманын тәһлили. Пушкинә сонсуз мәһәббәт, онун фачиәли өлү-
мүнә дәрин тәәссүф вә кәдәр һиссинин ифадәси. (1 саат.)
д) М. Ф. Ахундовун драматуркијасы һаггында үмуми мә'лумат. «М.
Ф. Ахундов» тәдрис филминин синифдә нүмајиш етдирилмәси. (1 са-
ат.)

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. **Тарих.** XIX әсрин икинчи јарысында
елм. ичтимаи фикир. М. Ф. Ахундовун фәлсәфи әсәрләри. Әдәбијјат.
(VIII синиф).

е) «Һачы Гара» комедијасынын драматик охусу, вал јазысынын динлә-
нилмәси, мәзмун үзәриндә иш. (1 саат.)
ә) Комедијанын роллар үзрә охусу, мәзмунунун мөһкәмләндирилмәси.
(1 саат.)
ж) «Һачы Гара» әсәринин тәһлили. Һачы Гара үмумиләшдирилмиш
хәсис тачир кими. Бәј сурәтләри. (1 саат).
з) Гадын сурәтләри. Түкәз XIX әср Азәрбајчан гадынларынын дири-
баш, ағыллы нүмајәндәси кими. (1 саат).
и) Комедијанын јердә галан сурәтләринин сәчијјәси. Әсәрин бәдии хү-
сусијјәтләри. Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафында «Һачы
Гара»нын ролу. (1 саат.)

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Комедија һаггында мә'луматын
дәринләшдирилмәси.

С и н и ф д ә н х а р и ч о х у: М. Ф. Ахундов. «Комедијалар».

6. **Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр.** 2 саат.

а) М. С. Ордубади «Ленинә», С. Вурғун «Ленинин китабы», Р. Рза
«Бала адасында Ленинлә көрүш» вә с. әсәрләрин мәзмуну үзрә иш. (1
саат.)
б) М. Раһим. «Ленин Бакыда», М. Чәлал «Мәшриг», Ә. Мәммәдханлы
«Гаралмаз күнәш» вә с. әсәрләрин мәзмуну үзрә иш. (1 саат.).

7. **Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләрин системә салын-
масы вә үмумиләшдирилмәси.** 1саат.

8. Р ү б л ү к т ә к р а р. 1 саат.

X СИНИФ. (һәфтәдә 3 саат, чәми 28 саат).

1. К и р и ш: 4 саат.

а) Совет әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләри. Русијада азадлыг hә-
рәкатынын үчүнчү—пролетар ингилабы дөврү. Сосиалист реализми
әдәбијјатынын јаранмасы. М. Горкинин башчылығы илә мүтәрәгги ја-
зычыларын әдәбијјатда декадент-модернист ахына гаршы мүбаризә-
си. (1 саат).
б) В. И. Ленин әдәбијјатын партијалылығы вә классик ирсә јијәлән-
мәк һаггында. В. И. Ленинин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбиј-
јаты», «Пролетар мәдәнијјәти һаггында» мәгаләләри. (1 саат.)
в) Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә әдәбијјатда синфи гүввәләрин
мөвгеји. Совет әдәбијјатынын илк јарадычылары: М. Горки, Ј. Купа-
ла, П. Тычина, Г. Табидзе, Һ. Һакопјан, М. С. Ордубади, Ч. Чаббар-
лы, С. Рүстәм. (1 саат).
г) Совет әдәбијјаты формача милли, мәзмунча сосиалист әдәбијјаты-
дыр. Партијанын әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндәки сијасәти.
Сов.ИКП Програмы вә Сов.ИКП XXVI гурултајы чохмилләтли совет
әдәбијјатынын кәләчәк инкишафы һаггында. (1 саат).

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Әдәбијјатын синфилији, парти-
јалылығы, хәлгилији, бејнәлмиләлчилији һаггында анлајыш.

2. **1917—1931-чи илләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты.** 2 саат.

а) Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Азәрбајчанда Совет һа-
кимијјәти уғрунда мүбаризә; дөврүн сијаси һадисәләринин әдәбијјат
вә инчәсәнәтә тә'сири. Ингилаби мәтбуатын вә реалист әдәбијјатын
гүввәтләнмәси. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы вә
мүтәрәгги јазычыларын јени гурулушу рәғбәтлә гаршыламалары. (1
саат.)

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. **Тарих.** Азәрбајчанда сосиалист ин-
гилабынын инкишафы уғрунда мүбаризә (IX синиф).

б) РК(б)П Мәркәзи Комитәсинин әдәби тәшкилатлара гајғысы.
Азәрбајчан јазычылары јени гурулушун тәрәннүмү јолларында. Совет
һәјатыны әкс етдирән јазычылар: С. С. Ахундов, Ә. Һагвердијев, Ч.
Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади, Ч. Чаббарлы, А. Шаиг. Азәрбајчан
пролетар јазычылары чәмијјәтинин јаранмасы. (1 саат).

3. **Ч. Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығы.** 12 саат.

а) Ч. Чаббарлынын дөврү, ичтимаи мүһити, һәјаты, әдәби вә ич-
тимаи фәалијјәти һаггында үмуми мә'лумат. (1 саат.)
б) Ч. Чаббарлынын илк јарадычылыг дөврү: лирик вә сатирик ше'рлә-
ри, һекајә вә очеркләри. «Ана» ше'ринин фономүнтәхәбат материалы-
нын динләнилмәси. (1 саат.)
в) «Ч. Чаббарлы» тәдрис филминин нүмајиш етдирилмәси. Сәнәтка-
рын драматуркијасы һаггында үмуми мә'лумат. Ч. Чаббарлы драма-
туркијасында дөнүш нөгтәси. «Ајдын» әсәриндә буржуа әхлагынын
тәнгиди. (1 саат.)
г) «Алмаз» пјесиндән I—III пәрдәләрин мәзмуну үзәриндә иш, драма-
тик оху. (1 саат.)
ғ) «Алмаз» пјеси үзрә фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси.
IV—V пәрдәләрин мәзмуну мәнимсәтмәк үзрә иш. (1 саат.)
д) «Алмаз» пјесинин тәһлили. Мүсбәт сурәтләрин сәчијјәси. (1 саат.)

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. **Тарих.** «Азәрбајчанда кәнд тәсәррү-
фаты уғрунда мүбаризәнин башланмасы. Голчомагларын үзәринә һү-
чумун гүввәтләнмәси. Кәнддә синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси».
(IX синиф.)

е) Пјесин мәнфи сурәтләри. «Алмаз» пјесинин бәдии хүсусијјәтләри
(конфликт, композисија, сурәтләрин фәрди данышығы, ифадә хүсу-
сијјәтләри). (1 саат.)

ә) «1905-чи илдә» пјесинин I—III пәрдәләринин мәзмуну үзрә иш.
Әсәрдән бир парчанын вал јазысынын динләнилмәси. (1 саат.)
ж) «1905-чи илдә» әсәринин јердә галан пәрдәләринин мәзмуну үзә-
риндә иш, роллар үзрә драматик оху, сурәтләрин груплашдырылмасы,
(1 саат.)

з) «1905-чи илдә» пјесинин тәһлили. I рус ингилабы дөврүндә Азәр-
бајчанда мејдана чыхан кәскин сијаси зиддијјәтләрин реалистчәсинә
тәсвири. Чаризмин һаким милләтчилик, сијасәтини тәмсил едән ке-
нерал-губернатор сурәти, Саламов вә Ағамјан сурәтләри. (1 саат).
и) Әсәрин тәһлили. Мүсбәт сурәтләрин сәчијјәси. Ејваз. Володин. Баш-
шы ингилабчы синифләрин нүмајәндәләри кими. Пјесдә халглар дост-
лугу идејасы. (1 саат.)

Scanned with ACE Scanner

Ч. Чаббарлынын
j)«1905-чи илдә» пјесинин бәдии хүсусијјәтләри. (1 саат.)
Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихиндә мөвгеји. Конфликт һаггында мә'луматын
Әдәбијјат нәзәријјәси. Образларын фәрди дил вә ифадә хүсусијјәтләри.
дәринләшдирилмәси. Образларын фәрди дил вә ифадә хүсусијјәтләри.
Фәнләрарасы әлагә. Тарих. Азәрбајчанда сосиалист инги-
лабынын инкишафы уғрунда мүбаризә. (IX синиф).

4. **Јохлама инша.** «Алмаз» пјесиндә кәнддә јени сосиализм гуру-
лушу уғрунда мүбаризә мәсәләләри», «Алмаз јени типли совет
адамы сурәтидир», «Алмаз вә Мирзә Сәмәндәр сурәтләринин мүгаји-
сәли сәчијјәси» мөвзуларында вариантлар үзрә инша. (2 саат.)

5. **1932—1940-чы илләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты.** 2 саат.

а) ҮИК(б)П-нин МК-нын 23 апрел 1932-чи ил тарихли гәрары.
Азәрбајчан совет әдәбијјатында јени мәрһәләнин башланмасы. Со-
вет јазычыларынын I Үмумиттифаг гурултајы. (1 саат.)
Синифдәнхарич иш. «Ахырынчы ашырым» бәдии фил-
минә коллектив бахыш вә мүзакирә.

б) Јени совет адамынын тәсвири. Әдәбијјатда совет вәтәнпәрвәрлији
вә сосиализм гуручулуғу мотивләринин гүввәтләнмәси. Халгын тари-
хи кечмишинә марағын артмасы. Драматуркијада Ч. Чаббарлы ән'-
әнәләринин давам етдирилмәси. «Һәјат», «Вагиф», «Гачаг Нәби»
драмлары. (1 саат.)

6. **Һ. Чавид.** «Сәјавуш». 5 саат. (Давамы II рүбдә).

а) Һ. Чавидин һәјат вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат.
(1 саат).

б) «Һ. Чавидин драматуркијасы», «Хәјјам», «Шејда», «Мәс'уд» вә
«Шәфигә», «Шејх Сән'ан», «Азәр» әсәрләри һаггында мә'лумат. (1
саат.)

в) «Сәјавуш» пјесинин I—III пәрдәләринин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә
иш. (1 саат.)

г) «Сәјавуш» пјесинин IV—V пәрдәләринин мәзмунуну өјрәнмәк үз-
рә иш. (1 саат.)

7. **Әдәбијјат нәзәријјәси үзрә биликләрин системә салынмасы вә
үмумиләшдирилмәси.** 1 саат.

8. Тәкрар вә рүбә јекун. 1 саат.

II рүб

IV СИНИФ. (һәфтәдә 2 саат, чәми 15 саат)

1. **А. Шаиг.** «Көч» —2 саат.

а) Һекајәнин мәзмунунун өјрәдилмәси вә мәтн үзәриндә иш. (1
саат.)

б) Һекајәнин тәһлили. Әсәрдә Азәрбајчан тәбиәтинин тәсвири. Зәһмәт
адамларынын пүмајәндәләри олан малдарларын һәјатынын тәсвири.
Әсәрдә образлылыг. (1 саат.)

Фәнләрарасы әлагә. **Тарих.** «Кечмишдә Азәрбајчан» (IV
синиф).

2. Рабитәли нитг инкишафы. «Көч» һекајәсиндә Азәр-
бајчанын фүсункар тәбиәтинин тәсвири» мөвзусунда шифаһи инша.
(1 саат).

3. **М. Ә. Сабир** «Чүтчү». 1 саат.

Ше'рин охунмасы, мәтн үзәриндә иш, әзбәрләнмәси, фономүнтә-
хәбат материалынын динләнилмәси, Әсәрдә ингилабдан әввәл Азәр-
бајчан кәндлисинин, садә әмәк адамларынын тәсвири.

Фәнләрарасы әлагә. **Тарих.** «Кечмишдә Азәрбајчан» (IV
синиф).

4. **А. Сәһһәт.** «Јај сәһәри». 1 саат.

Ше'рин охунмасы, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмә-
си, әзбәрләнмәси. Мәтн үзәриндә иш. Әсәрин тәһлили. Әдәбијјат
нәзәријјәси. Епитет һаггында анлајыш.

5. **И. Әфәндијев.** «Шәһәрдән кәлән сәчү». 2 саат.

а) Һекајәнин охунмасы, мәтн үзәриндә иш, фономүнтәхәбат мате-
риалынын динләнилмәси. (1 саат.)

б) Әсәрин тәһлили. Һекајәдә бөјүк халг шаири С. Вургунун тәбиәт кө-
зәлликләринә мәфтунлуғунун тәсвири; оғун инсанпәрвәрлији, садәли-
ји, сәхавәти вә сәмимилији. (1 саат.)

6. **С. Вургун.** «Чејран». 2 саат.

а) Ше'рин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш, фономүнтәхәбат ма-
териалынын динләнилмәси. (1 саат.)

б) «Чејран» ше'ринин әзбәр сөјләдилмәси вә тәһлили. Ше'рдә Вәтә-
нимизин тәбии көзәллијинин тәрәннүмү вә реалист тәсвири. Ше'р һаг-
гында илк анлајыш: мисра, гафијә, бәнд (1 саат).

Синифдәнхарич оху: С. Вургун. «Ајын әфсанәси».

7. **М. Раһим.** «Ана вә будаг». 1 саат.

Мәзмун үзәриндә иш. Ше'рин әзбәрләнмәси вә тәһлили. Ше'рдә
ана севинчи, ана мәһәббәти. Инсанла тәбиәтин мүгајисәси. Тәбиәтә
гајғы илә јанашмаг идејасынын ашыланмасы.

8. **М. Мүшфиг.** «Јағыш». 1 саат.

Ше'рин мәзмунунун мәнимсәдилмәси; әсәрин ифадәли охусу вә
әзбәрләдилмәси. Әсәрин тәһлили: шаирин тәбиәт һадисәләринин реа-
листчәсинә тәсвир етмәси.

Фәнләрарасы әлагә: **Тарих.** Кечмишдә Азәрбајчан (IV
синиф). **Азәрбајчан дили.** Һеча. (III—IV синиф).

9. **С. Вургун.** «Октјабр». 1 саат.

Ше'рин ифадәли охунмасы, фономүнтәхәбат материалынын динлә-
нилмәси, мәтн үзәриндә иш, әзбәрләдилмәси вә тәһлили. Әсәрдә Бөјүк
Октјабр сосиалист ингилабынын тәрәннүмү. Октјабр ингилабынын
үмумдүнја тарихи әһәмијјәти.

Синифдәнхарич оху: С. Рүстәм. «Дөвләт мәним дөвлә-
тимдир».

10. Рабитәли нитг инкишафы. С. Вургунун «Октјабр»
ше'ринин нәсрә чеврилмәси. 1 саат.

11. **Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.** 1 саат.

12. **Јарымиллик тәкрар.** 1 саат.

V СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, чәми 15 саат)

1. **А. Сәһһәт.** «Вәтән». 2 саат.

а) Ше'рин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. **Фономүнтәхәбат ма-
териалынын** динләнилмәси. Лүғәт үзрә иш. (1 саат.)

б) Ше'рин әзбәр сөјләдилмәси вә тәһлили, Вәтәнә мәһәббәт һиссинин
бәдии тәрәннүмү. Әсәрин идејасы вә тәрбијәви әһәмијјәти. Әсәрдәки
бәдии тәсвир васитәләри. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: С. Рәһимов. «Пәри чынгылы». И. Әфәнди-
јев. «Гары дағы» (Әфсанә).

2. Рабитәли нитг инкишафы. А. Сәһһәтин «Вәтән» шеʼринин нәсрә чеврилмәси», «Нә көзәлсән, ана Вәтән!» мөвзусунда ев иншасы. 1 саат.

3. **Ч. Чаббарлы.** «Көмүрчү аиләсиндә», «Илк һәдә», «1905-чи илдә». 3 саат.

а) «Көмүрчү аиләсиндә» очеркинин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш, тәһлили. (1 саат).
б) «Илк һәдә» һекајәсинин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш, тәһлили. Јенијетмә Чәфәрин һазырчаваб, мәрд вә чәсарәтли олмасы. (1 саат).
в) «1905-чи илдә» әсәриндән II шәклин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш, тәһлили. Пјесдә Аллаһверди вә Имамвердинин симасында ермәни вә Азәрбајчан халгларынын достлуғунун үмумиләшдирилмәси.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Драм әсәри һаггында мәлумат. (1 саат.).

4. Рабитәли нитг инкишафы. «Гардашдыр елләримиз» мөвзусунда шифаһи инша. 1 саат.

5. **С. С. Ахундов** «Гарача гыз» (ихтисарла). 4 саат.

а) «Гарача гыз» һекајәсинин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш. (1 саат).
б) «Гарача гыз» һекајәсинин II һиссәсинин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш. Әсәрин үмуми идејасынын изаһы (1 саат.).
в) «Гарача гыз» һекајәсинин планынын тәртиб едилмәси, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. (1 саат.)
г) «Гарача гыз» һекајәсинин тәһлили. Пири баба зәһмәт адамларынын әсас нүмајәндәси кими. Тутунун вә Пири кишинин мәʼнәви кејфијјәтләри. Инсанпәрвәрлији.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Бәдии портрет һаггында анлајыш. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: «Јетим Ибраһимин нағылы».

6. **Т. Ш. Симурғ.** «Гајчы». 2 саат.

а) һекајәнин охунмасы, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси, мәзмун үзәриндә иш, мөвзунун изаһы. (1 саат).
б) һекајәнин тәһлили. Ингилабдан әввәл кимсәсиз ушагларын ағыр вә мәшәггәтли һәјатынын тәсвири.

Фәнләрарасы әлагә. **Тарих.** «Вәтәнимиз бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк». (IV синиф). 1 саат.

Синифдәнхарич оху: Б. Бајрамов. «Гоча нәр».

Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы: С. Рәһимов. «Пәри чынгылы», И. Әфәндијев. «Гары дағы», Б. Бајрамов. «Гоча нәр». 1 саат.

VI СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, чәми 15 саат)

1. **А. С. Пушкин.** «Гафгаз». 2 саат.

а) Шеʼрин мәзмуну үзәриндә иш, ифадәли охусу, мөвзусунун мәнимсәнилмәси, әзбәрләнмәси. (1 саат.)
б) А. С. Пушкинин «Гафгаз» шеʼринин тәһлили. Шаирин Гафгаза мәһәббәти.
Шеʼрдә Гафгазын фүсункар тәбиәтинин вә азадлыг идејаларынын тәрәннүмү. (1 саат.)

Фәндахили әлагә. А. Шаиг. «Көч» (IV синиф), М. J. Лермонтов. «Гафгаз» (V синиф).

2. **Ә. Һагвердијев.** «Гоча тарзән». 1 саат.

һекајәнин мәзмуну. Әсәрдә тарзән Чавад суретинә, сәнәтә, сәнәткара мәһәббәтин ифадәси.

3. **Т. Г. Шевченко.** «Васијјет». 1 саат.

Шеʼрин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. Шеʼрдә Вәтәнә бағлылыг, мәһәббәт, ингилаби чағырыш мотивләри. Шаирин хошбәхт һәјата мөһкәм инамы.

Синифдәнхарич иш. «Тарас Шевченко» филминә бахыш.

4. **М. Горки.** «Охумаг еһтирасы» («Өзкә тапыларында»). 2 саат.

а) Әсәрин бүтөвлүкдә охунмасы, мәзмун үзәриндә иш. (1 саат).
б) Әсәрин јығчам тәһлили. Пешковун симасында капитализм чәмијјәтиндә касыб ушагларын һәјатынын тәсвири. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: М. Горки. «Ушаглыг илләри».

5. **Р. Рза.** «Мән һансы бир инсана...» («Ленин» поемасындан). 2 саат.

а) Поемадан верилмиш парчанын охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. Мәзмунун мәнимсәнилмәси. (1 саат.)
б) Һәмин парчанын вал јазысынын динләнилмәси вә јығчам тәһлили. В. И. Ленинә үмумхалг мәһәббәтинин ифадәси.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Ифадә васитәләри, бәдии суал. (1 саат.)

Синифдәнхарич иш: «В. И. Ленин һаггында һекајә» бәдии филминә бахыш.

Синифдәнхарич оху: Ашыг Пәнаһ. «Ленинин вәтәниндә».

Фәнләрарасы әлагә. **Әдәбијјат.** З. Хәлил. «Кремл улдузлары» (V синиф). Р. Рза. «Доғма, әзиз партија» (IV синиф).

6. **Ч. Новруз.** «Ленин јени бир еʼрадыр». 2 саат.

а) Әсәрин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. (1 саат).
б) Шеʼрин тәһлили. В. И. Ленинин халг азадлығы уғрунда мүбаризәнин рәһбәри, милјонларла инсанларын xиласкары кими тәрәннүмү. (1 саат.)

Синифдәнхарич иш. «Ленин һаггында һекајә» филминә бахыш.

Синифдәнхарич оху: С. Вурғун. «Партијамыздыр».

7. Рабитәли нитг инкишафы. «Ленинин ады гәлбимиздәдир» мөвзусунда шифаһи инша. 1 саат.

8. **Ч. Чаббарлы.** «Фирузә». 3 саат.

а) һекајәнин I һиссәсинин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш. (1 саат). б) һекајәнин II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзрә иш. (1 саат).
в) «Фирузә» һекајәси үзрә фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси вә тәһлили. Јени совет адамынын хошбәхт аиләсинин тәсвири. Фирузә сурәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Портрет һаггында анлајыш. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: Һ. Нәзәрли. «Үч дөврүн чанлы архиви».

9. **Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.** 1 саат.

10. **Рүб әрзиндә кечиләнләрин тәкрары.** 1 саат.

VII СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, чәми 15 саат)

в) **Ч. Чаббарлынын** «Севил» пјесинин драматик охусунун давамы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. (1 саат).
г) Әсәрин тәһлили. «Севил» Азәрбајчан гадынларынын азадлыг јолуну әкс етдирән бир әсәр кими. Пјесдә Севилин мәʼнәви инкишаф јолунун тәсвири.

Scanned with ACE Scanner

Фәндахили әлагә. М. Раһим. «Ана вә будаг», Ч. Чаббарлы «Диларә» (IV синиф), Ч. Чаббарлы «Фирузә» (VI синиф).

Әдәбијјат нәзәријјәси. Сосиалист реализми һаггында анлајыш. Драм әсәри һаггында мә'лумат. Конфликт, композисија, сүжет. (1 саат).

Синифдәнхарич оху: Ч. Чаббарлы. «Һекајәләр».

1. Јохлама инша. 2 саат.

«Бизим дөврүн Севилләри», «Севил азадлыға чыхмыш Азәрбајчан гадыныдыр», «Елмдир әһли-сәнәтин һүнәри, Елмсиз сәнәтин нәдир сәмәри!» мөвзуларындан бири үзрә инша јазмаг.

2. **С. Вурғун.** «26-лар». 4 саат.

а) Поеманын I һиссәсинин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. (1 саат.)

б) Поемадан II һиссәнин охунмасы вә мәтн үзәриндә иш. Әсәрдән бир парчанын әзбәр сорушулмасы. (1 саат.)

в) Поеманын фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. Бүтөвлүкдә поеманын мәзмунунун мәнимсәдилмәси. (1 саат).

г) Поеманын тәһлили. 26 Бакы комиссары һаггында мә'лумат. Әсәрин мәзмуну вә идејасы. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда кедән мүбаризәнин тәсвири. Поемада кәләчәјә бөјүк инамын ифадәси.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Поема һаггында мә'лумат. (1 саат.)

Фәндахили әлагә. **Әдәбијјат.** С. Вургун. «Чејран», «Октјабр», М. Дилбази. «Дөјүш күнләри» (IV синиф), М. Һүсејн. «Һопһоп» (VI синиф).

3. С. **Рүстәм.** «Гафурун гәлби». 3 саат.

а) Поеманын I һиссәсинин мәзмуну үзәриндә иш; чәтин сөзләрин изаһы, бәдии тәсвир васитәләринин мүәјјәнләшдирилмәси. (1 саат.)

б) Поеманын II һиссәсинин мәзмуну үзәриндә иш. Әсәрдән бир парчанын әзбәр сорушулмасы. (1 саат.)

в) «Гафурун гәлби» поемасынын јығчам тәһлили. Әсәрдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси лөвһәләри. Халглар достлуғу. Гафурун мәрдлији вә инсанпәрвәрлији, фәдакарлығы. Синетскинин Гафура мүнасибәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Сијаси лирика һаггында илк мә'лумат. (1 саат.)

Фәндахили әлагә. С. Вурғун «Гызыл шаһинләр» (IV синиф), С Рәһимов. «Медалјон» (V синиф), Б. Полевој. «Әсл инсан дастаны», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли. «Узаг саһилләрдә» (VI синиф).

4. В. **Мајаковски.** «Совет паспорту» ше'ринин охунмасы, мәзмуну үзәриндә иш. (2 саат).

5. **Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.** 1 саат.

6. Рүблүк тәкрар. 1 саат.

VIII СИНИФ (һәфтәдә 2 саат, чәми 15 саат)

1. «Хосров вә Ширин» поемасынын тәһлили.

а) Поеманын мөвзусу вә идејасы. Әсас сурәтләрин сәчијјәси. Ширин вәфалы, намуслу, ағыллы Азәрбајчан гадынларынын илк һөкмдар нүмајәндәси кими. (1 саат.)

б) Хосров вә Фәрһад сурәтләринин сәчијјәси. Фәрһад әмәкчи инсанларын илк пүхтәләшмиш мүсбәт сурәти кими. Хосров, Низаминин мүсбәт һөкмдар идејасынын идеаллашмыш, үмумиләшдирилмиш типи кими. (1 саат.)

в) Низами јарадычылығынын әсас хүсусијјәтләри: һуманизм вә вәтәнпәрвәрлик идејалары. Низами вә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты. (1 саат.)

2. Низами јарадычылығынын бәдии хүсусијјәтләри: инсан портретләри, сурәтләрин характерини вә психоложи һалларыны јаратмагда шаирин маһарәти. 1 саат.

Синифдәнхарич оху: Н. Кәнчәви. «Једди көзәл», «Искәндәрнамә», Һ. Араслы. «Шаирин һәјаты».

Әдәбијјат нәзәријјәси. Бәдии әсәрләрдә нөв вә жанр анлајышлары. Епик нөв. Классик ше'рин нөвләри: рүбаи, мәснәви, фәхријјә, мәдһијјә һаггында мә'лумат.

Әдәбијјат: «Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти».

3. **XIII—XVI әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында гыса мә'лумат.** 2 саат.

а) Дөврүн сијаси вә мәдәни вәзијјәти. Бу дөврдә Низами әдәби мәктәбинин јетирмәси олан шаирләр. Ашыг ше'ри тә'сири алтында јазан халг шаири Гурбани. (1 саат.)

б) Һәсәноғлу вә Хәтаи. Азәрбајчан әдәбијјаты вә дилинин инкишафында бу сәнәткарларын ролу. Азәрбајчан дөвләтинин тәшәккүлү. Хәтаи сарајында Азәрбајчан дили. 1 саат.

Синифдәнхарич оху: Хәтаи. «Дәһнамә», Һәсәноғлу. «Ше'рләр».

4. Јохлама инша. «Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасындакы Ширин Шәрг әдәбијјатында илк мүсбәт гадын образы кими», «Фәрһад әмәк вә сәнәт адамы кими», «Хосровун мә'нәви инкишафы» мөвзулары үзрә вариантларла инша. 2 саат

5. **Имадәддин Нәсими.** 4 саат.

а) Нәсиминин дөврү, һәјаты вә јарадычылығы. (1 саат.)

б) Нәсиминин лирикасы. Шаирин јарадычылығында мүтәрәгги ичтимаи мотивләр. (1 саат.)

в) «Мәндә сығар ики чаһан» ше'ринин охусу, мәзмуну үзрә иш. Әсәрдә сосиал-сијаси фикир. Шаирин мәғрурлуғу. Инсана верилән јүксәк гијмәт. Ше'рин тәһлили. (1 саат.)

г) «Ағрымаз» гәзәли. Гәзәлин шаирин һәјаты илә бағлылығы. Ше'рдә лирик гәһрәманлара мәхсус мәрдлик, мүбаризлик, идеја мәтинлији. Ше'рин вәзни вә дили. (1 саат).

Синифдәнхарич оху: И. Нәсими. «Мәндә сығар ики чаһан...» китабы.

6. **Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәт.**

Азәрбајчан әдәбијјатында әмәк адамларынын тәрәннүмү. 2 саат.

а) И. Әфәндијев. «Дағлар архасында үч дост». (1 саат).

б) Н. Хәзри. «Ики Хәзәр», Һ. Һүсејнзадә. «Сибир төһфәләри». (1 саат).

IX СИНИФ (һәфтәдә 3 саат, чәми 21 саат)

1. М. Ф. Ахундовун бәдии нәсри. 4 саат.

а) «Алданмыш кәвакиб» повестинин I һиссәсинин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. (1 саат.)

Scanned with ACE Scanner

б) «Алданмыш кәвакиб» әсәринин II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәнилмәси үзрә иш. (1 саат.)
в) «Алданмыш кәвакиб» повестинин тәһлили. Шаһ Аббас вә Јусиф Сәррач сурәтләринин мүгајисәли сәчијјәси. Повестдә Шәрг деспотизминин тәнгиди вә ифшасы. (1 саат.)
г) Повестин бәдии хүсусијјәтләри. Азәрбајчан әдәбијјаты вә ичтимаи фикри тарихиндә. М. Ф. Ахундовун јери. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: «М. Ф. Ахундовун комедијалары».

2. Әдәбијјат нәзәријјәси: Реализм һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси.

3. **Ашыг Әләскәрин** һәјаты вә јарадычылығы. 4 саат.

а) Ашыг Әләскәрин һәјат вә јарадычылығы. (1 саат.) Әлавә оху үчүн: О. Сарывәлли. «Устад ашыг, гүдрәтли шаир». 1969.
б) «Дүшдү» гошма-көзәлләмәси; мәзмун үзәриндә иш; тәһлили. (1 саат.)
в) «Дағлар» гошмасынын охусу вә тәһлили. Ашығын јарадычылығында тәбиәт тәсвири. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: Ашыг Әләскәр. Әсәрләри, 1969. I чилд.

г) «Чыхыбды» гошма-һәчвиндә ашығын сосиал-сијаси көрүшләри. Дәврандан наразылыг мотивләри. Ашыг сәнәти вә ашыг ше'ри һаггында мә'лумат; кәрајлы, тәчнис, мүхәммәс. (1 саат.)

4. **С. Ә. Ширвани.** 7 саат.

а) С. Ә. Ширванинин һәјаты вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат. (1 саат).
б) «Көнүл, та вар әлиндә» ше'ринин охусу вә тәһлили. Ширвани лирикасынын хүсусијјәтләри. Фүзулинин лирика ән'әнәләринин давамы вә инкишаф етдирилмәси. Һәјат ешги, көзәллијин вә мәһәббәтин тәрәннүмү. (1 саат.)
в) «Аллаһа рүшвәт» сатирасынын мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. Сатиранын фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. (1 саат).
г) «Аллаһа рүшвәт» сатирасынын тәһлили. С. Ә. Ширванинин дини еһкам әлејһинә јазылмыш әсәрләри. (1 саат).
ғ) «Гафгаз мүсәлманларына хитаб!» ше'ринин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. Фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. (1 саат).
д) С. Ә. Ширвани јарадычылығында маарифчилик идејалары. «Гафгаз мүсәлманларына хитаб!» ше'ринин тәһлили. (1 саат).
ә) С. Ә. Ширванинин сатиралары вә мәнзум һекајәләри. Шаирин јарадычылығында тәрбијәви фикирләр.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Әруз вәзни вә классик ше'р шәкилләри һаггында билијин дәринләшдирилмәси. Нәзирә. (1 саат.)

Синифдәнхарич оху: С. Ә. Ширвани. Әсәрләри, I, II, III чилд. (Мүәллимин төвсијәси илә).

5. Јохлама инша вә сәһвләр үзәриндә иш. 2 саат.

а) «Ашыг Әләскәрин јарадычылығында Азәрбајчанын фүсункар тәбиәтинин тәсвири», «С. Ә. Ширванинин әсәрләриндә ислам дини вә керидә галмыш мүсәлман адәт-ән'әнәләринин тәнгиди», «Торпаг, торпаг, сән нечә дә доғма вә әзизсән...» мөвзуларындан бири үзрә вариантларла инша. (2 саат).

6. **Н. Вәзировун һәјаты вә јарадычылығы.** 6 саат.[1]

а) Н. Вәзировун һәјаты вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат. Әдибин јарадычылығынын I дөврүнә дахил олан әсәрләрин синифдәнхарич охусунун јекунлашдырылмасы вә тәһлили. (1 саат.)
б) Н. Вәзировун јарадычылығынын II дөврүнә дахил олан әсәрләр һаггында үмуми мә'лумат. 1 саат.

Синифдәнхарич оху: Н. Вәзиров. Әсәрләри. I чилд.

7. **Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр.** 2 саат.

Сон дөвр Азәрбајчан ше'р вә нәсриндә јени һәјат гуручулуғунун тәрәннүмү: 1) **нәср** — Б. Бајрамов, «Фәһлә гардаш», И. Шыхлы. «Мәним рәгибим». (1 саат); 2) **поезија** — Н. Хәзри. «Сон илләрин нәғмәләри, Һ. Һүсејнзадә. Әсәрләри, 2 чилддә. (1 саат).

8. Әдәбијјат нәзәријјәси үзрә верилән билијин системә салынмасы вә үмумиләшдирилмәси. 1 саат.

X СИНИФ (һәфтәдә 3 саат, чәми 21 саат)

1. **Һ. Чавидин** «Сәјавуш» пјесинин тәһлили. Сарај һәјатында баш верән рәзаләтин, зиддијјәтләрин, әдаләтсизлијин тәсвири вә тәнгиди. Сәјавуш образы. Фачиәнин бәдии хүсусијјәтләри.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Мәнзум драм һаггында мә'лумат. 1 саат.

Синифдәнхарич оху: Һ. Чавид. Әсәрләри. 1958.

2. М. С. Ордубади. «Кизли Бакы». 6 саат.

а) М. С. Ордубадинин һәјат вә фәалијјәти һаггында үмуми мә'лумат. (1 саат.)
б) М. С. Ордубадинин јарадычылығы. Әдибин тарихи романлары һаггында үмуми мә'лумат. (1 саат.)
в) «Кизли Бакы» романынын мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. (2 саат.)
г) «Кизли Бакы» романынын тәһлили. Романда Бакы фәһләләри вә Азәрбајчан болшевикләринин I Рус ингилабы әрәфәсиндәки кизли фәалијјәтинин тәсвири. (1 саат.)
ғ) «Кизли Бакы» романында ингилабчы фәһлә сурәтләри. (1 саат.)

Әдәбијјат нәзәријјәси. Тарихи роман һаггында мә'лумат. Диолокија вә трилокија һаггында анлајыш.

Синифдәнхарич оху: М. С. Ордубади. «Гылынч вә гәләм», «Дөјүшән шәһәр», «Думанлы Тәбриз».

3. Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә мүһарибәдән сонракы дөврдә Азәрбајчан әдәбијјаты. 4 саат.

а) 1940—50-чи илләрдә поезија: С. Рүстәм, С. Вурғун, Р. Рза вә М. Раһимин бу дөврдә јаздығы ше'р вә поемалар. (1 саат.)
б) 1940—50-чи илләрдә бәдии нәср: С. Рәһимов «Медалјон», «Гардаш гәбри», Ә. Мәммәдханлы «Буз һејкәл», М. С. Ордубади «Сержант Иванов адына көрпәләр еви». (1 саат.)
в) 1940—50-чи илләрдә драматуркија: С. Вурғун «Фәрһад вә Ширин», А. Шаиг. «Нүшабә», М. Һүсејн «Чаваншир», М. Ибраһимов. «Мадрид», «Мәһәббәт», Р. Рза. «Вәфа», З. Хәлил. «Интигам». (1 саат.)
г) Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы дөврдә мүһарибә әлејһинә мүбаризә: әдәбијјатда сүлһ, демократија мотивләри: С. Вурғун «Зәнчи-

---

[1]**ГЕЈД**. Н. Вәзировун јарадычылығына ајрылмыш вахтын 4 сааты III рүб үчүн планлашдырылмышдыр.

Scanned with ACE Scanner

нин арзулары», «Аврола хатирәләри», Р. Рза «Ленин», М. Раһим. «Ленинград көјләриндә», М. Һүсејн «Абшерон». (1 саат.)

Әдәбијјат: Б. Нәбијев. «Бөјүк Вәтән муһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты», Бакы, 1977.

4. Јохлама инша. «Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиндә чаризмин һаким милләтчилик сијасәтинин ифшасы», «1905-чи илдә» пјесиндә халглар достлуғунун тәсвири», Һ. Чавидин «Сәјавуш» пјесиндә сарај һәјатында баш верән зиддијјәтләрин тәсвири», М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы» романында Бакы фәһләләри вә Азәрбајчан болшевикләринин кизли фәалијјәтинин тәсвири» мөвзусунда вариантларла инша. 2 саат.

5. С. Рүстәмин һәјат вә јарадычылығы. 6 саат.

а) С. Рүстәмин һәјаты вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат. (1 саат.)

б) «Әләмдән кәнʼ әјә» ше'ринин охунмасы, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси вә тәһлили. (1 саат.)

в) «Ана вә почталјон» ше'ринин охунмасы, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси, мәзмун үзәриндә иш. (1 саат.)

г) Ше'рин тәһлили. Ана вә почталјон сурәтләри. Ананын јүксәк мә'нәви аләминин бәдии ифадәси. (1 саат.)

ғ) «Тәбризим» ше'ринин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш (1 саат.)

д) «Тәбризим» ше'ринин тәһлили. Әсәрдә Вәтән мәһәббәти. Дәрин лиризм, сәмимијјәт вә садәлик. (1 саат.)

Әдәбијјат нәзәријјәси: Лирика вә онун нөвләри: Сијаси лирика һаггында верилмиш мә'луматын дәринләшдирилмәси.

Синифдәнхарич оху: С. Рүстәм. «Сечилмиш әсәрләри».

6. **Јарымиллик јохлама инша.**

С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» ше'риндә совет адамларынын мә'нәви һиссәләринин тәрәннүмү», Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиндә Бакы капиталистләринин әксингилаби фәалијјәтинин ифшасы», «Сәјавуш» пјесиндә халг күтләләринин ағыр һәјатынын тәсвири» вә «Гојмарам јадлары кирсин гојнуна» мөвзулары үзрә вариантларла инша. 2 саат.

7. Әдәбијјат нәзәријјәси үзрә верилән билијин системә салынмасы вә јарымиллик тәкрар. 1 саат.

Ариф ИБРАҺИМОВ,
БШМТИ-нин Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты үзрә методисти.

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Бабајев** (редактор муавини), **Ч. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.**

Техники редактор вә корректор **Зөһрә Рзајева.**

Јығылмаға верилмиш 1/IV-1981-чи ил. Чапа имзаланмыш 28/IX-1981-чи ил. Кағыз форматы 60×84 1/16=3,0 кағыз вәрәги. 6,0 физики чап вәрәги. 6,2 мүәллиф вәрәги.
ФГ 33204. Сифариш 2264. Тираж 13682.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

* * *

Бу күн башлыча вәзифә мәктәбдә тә'лимин, әмәк тәрбијәсинин вә мә'нәви тәрбијәнин кејфијјәтини јүксәлтмәкдән, мүәллимләрин вә шакирдләрин әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализми арадан галдырмагдан, ишдә тә'лимин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәкдән, мәктәблиләри ичтимаи-фајдалы әмәјә һазырламағы јахшылашдырмагдан ибарәтдир. Бурада мүәллимләр, әлбәттә, һәлледичи рол ојнајырлар. Онларын әмәјинә, мәишәтинә, ихтисасынын артырылмасына диггәти әсиркәмәк лазым дејилдир. Лакин онларын ишинә тәләбкарлыг да артыр.

Л. И. БРЕЖНЕВ.

* * *

25 гәпик 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1981

Scanned with ACE Scanner